# नाटकांतील पात्रें.

श्री. बाजीराव पेशवे.
बाळकृष्णपंत ऊर्फ तात्यासाहेब कोल्हटकर.

सगुणाबाई .... त्यांची पत्नी.
हरिपंत .... त्यांचा मुलगा.
अंतोपंत .... हरिपंताचा सोबती.
रामभट .... तात्यासाहेबांचा विश्वासू नोकर.
मोतीलाल .... पुणें शहरांतील एक सावकार व तात्यासाहेबांचा मित्र.
बिल्वकनाथ .... एक बैरागी.
पिलंभट, बजंभट, नारोबा कोतवाल, खिजमतगार वगैरे.

---

स्थळ.

पुणें, आणि सातारा.

# बिल्वकनाथ.

## अंक १ ला.

### प्रवेश पहिला.

स्थळः—पुणें आदितवार पेठ, मोतीलालाचे घराची मागची बाजू.

**रामभट**–( मोतीलालाचे घराचे पिछाडीस ) अहा हा ! दैवाची गति किती विचित्र आहे! तात्यासाहेबांचे पदरीं आज वीस वर्षें मी चाकरीस आहें, परंतु त्यांचें कधीं गैरवर्तन माझ्या दृष्टीस पडलें नाहीं. त्यांचा मुलगा बदचालीचा असतांही त्याला कितीदां सावकाराच्या कचाट्यांतून त्यांनीं सोडविलें आहे! आपल्या कुळांशीं तरी ते किती ममतेनें वागत असत! कोणी आंधळा पांगळा भेटला कीं कांहीं तरी त्याला दिल्याशिवाय ते पुढें पाऊल टाकीत नसत. कोणी मनुष्य त्यांचेकडे आला, आणि ह्मणाला कीं मला धोतर किंवा दुसरें कांहीं पाहिजे, कीं ते लागलेच त्याच्या हातावर रुपया आठ आणे कांहीं तरी ठेवित. कोणा एखाद्यास कर्ज झालें असलें, आणि तें त्याच्यानें फेडवत नाहीं असें त्यांस कळलें, कीं त्यास थोडी तरी मदत केल्याशिवाय ते रहात नसत. तेव्हां अशा प्रकारच्या सद्गुणी पुरुषानें पांच सात हजारांकरितां खोटे कागद

करावें, हें अगदीं संभवत नाहीं. अलीकडे सुमारें पं-धरा दिवस अंतोपंत आणि आमचे धाकटे महाराज हरिपंत यांची विशेष सलगी दिसत होती. अंतोपंत हरिपंताचे खोलींत मध्यरात्र उलटे तोंपर्यंत त्यांच्याशीं गुजगोष्टी बोलत असे. मला कधींच ही शंका येऊन चुकली होती. तर तसें कांहीं असेलसें वाटतें. परंतु किती केलें तरी ही केवळ शंकाच, खात्रीनें कांहीं सांगवत नाहीं. सरकारचे शिपाई वाड्यांत आल्यावर व तात्या-साहेबांस कां धरणार हें समजल्यावर त्यांची आणि माझी बोलाचाली होण्यास वेळ सांपडता, तर त्यांचा तर्क कसा धांवतो हें समजलें असतें. परंतु त्या धांदलींत वेळ कसचा? आणि काय कसचें? वहिनीबाईस मोती-लालाचे घरीं पुण्यास गुप्तपणें घेऊन जा इतकें कायतें मला सांगण्यास त्यांस वेळ सांपडला; त्यावरून मी वहिनी-बाईसह मोठ्या शर्तीनें चोरजिन्यानें बाहेर पडलों, आणि तावडतोब पुण्यास येऊन त्यांस मोतीलालाचे घरीं ठेविलें. आतां कोठें जावें बरें? अरे, पण मी विचार कसला करितों? तिकडे तात्यासाहेबांची स्थिति काय आहे हें आपणास आधीं कळलें पाहिजे. तर आतां साताऱ्याकडेसच तावडतोब जावें. (चालूं लागतो) अरे, पण अंतोपंत इकडे कोणीकडे? बरें त्यास चुकवून असे इकडून निसटून जावें. (जाऊं लागतो.)

**अंतोपंतः**–(त्याला पाहुन) कां रामभटजी इकडे कोणीकडे आपली स्वारी इतक्या रात्रीं?

**रामभटः**–(आपल्याशीं) अरे, या मादरचोदानें

तर मला पाहिलें. आतां याचा कसा परिणाम लागेल कोण जाणें? ही स्वारी तात्यासाहेबांचे कांहीं हित चिंतीत नाहीं.

**अंतोपंतः**–( रामभट लवकर बोलत नाहीं असें पाहून मनांत ) यामध्यें कांहींतरी गूढ असलें पाहिजे. एरवीं यास उत्तर द्यावयास इतका वेळ कां बरें लागता? ( मोठ्यानें ) कां रामभटजी, मी तुह्मांस विचारिलें तुह्मी इतक्या रात्रीं इकडे कोणीकडे ?

**रामभटः**–मी-मी-मीः-या घरापासून थोडक्याच अंतरावर पासोड्यामारुतीचें देउळ आहे, तेथें देवाचे दर्शनास गेलों होतों, तो आतां परत चाललों आहें.

**अंतोपंतः**–इतक्या रात्रीं पासोड्यामारुतीचे देवळांत?

**रामभटः**–मी लहान असतां माझ्या अंगावर पिवळे चट्टे उठत असत. ते कांहीं केल्यानें बरे होईनात. तेव्हां माझ्या आईनें मारुतीस नवस केला होता कीं, हे चट्टे नाहींसे झाल्यावर पांच वर्षांनीं माझा मुलगा शनवारीं रात्रीं येऊन पांच प्रदक्षिणा घालून सोन्याचीं शंभर रुईचीं पानें करून वाहील. तो नवस फेडण्याकरितां आलों होतों.

**अंतोपंतः**–[ मनांत ] या स्वारीनें तर खूप बात झोंकून दिली. (मोठ्यानें) बरें, आतां कोणीकडे चालला आहांत?

**रामभटः**–साताऱ्याकडेस.

**अंतोपंतः**–मला देखील तिकडेच जावयाचें आहे.

बरी आपली गांड पडली. रात्रीची वेळ आहे. तुह्मी मला सोबत व्हाल आणि मी तुह्माला.

**रामभटः**–( मनांत ) ही व्याध शिंची चिकटली आंगाला !

[ अंतोपंत आणि रामभट चालूं लागतात ]

( ते वाटेनें एका लहानश्या झाडांजवळ येतात. अंतोपंत शीळ घलतो )

**रामभटः**–( मनांत ) येथें कांहीं तरी दगा आहे.

( अंतोपंत रामभटास गचांडी देऊन त्यास खालीं पाडतो आणि त्याच्या उरावर बसतो इतक्यांत दुसरे दोघेजण येतात.)

**अंतोपंतः**–अरे पाहतां काय, बांधा याच्या मुसक्या झटकन. ( सदोबा येऊन रामभटाचे पाय बांधूं लागतो. रामभट त्याचे पोटावर एक सपाटून लाथ मारतो. सदोबा कांहीं अंतरावर उताणा पडतो. दुसरा साथी रामभटाचे हातास दोऱ्या बांधूं लागतो. रामभट त्याच्या मुसकटांत मारतो. तो घुणघुणा फुटून दूर अंतरावर जाऊन पडतो. मग रामभट अंतोपंतास आपल्या छातीवरून ढकलून देऊन उठतो आणि पळून जातो.)

**अंतोपंतः**–( रामभट हातचा सुटून गेला ह्मणून रागावून ) अरे ए मादरचोदानों सोधा कोठें रामभट गेला तो. [ सारे सोधूं लागतात. रामभट सांपडत नाहीं ह्मणून हिरमुष्टे होऊन परत येतात. ]

**अंतोपंतः**–( रागानें ) अरे ए सदोबा, मी रामभटाचे छातीवर बसलों असतां तुह्मा दोघांच्यानें त्यास बांधवलें नाहींना ? छीः तुमची !

**सदोबा**:-( रामभटानें आपणास लाथ मारल्याची शरम दाबून टाकून मर्दुमकीच्या बाण्यानें ) अंतोपंत, त्या गुलामाची काय पाड आपल्या तिघांपुढें ? मी येो-कला असतों तरी बी त्याला बांधून टाकला असता. तुह्मी काय मला कमी समजतां कीं काय? मगाशी वाईच माझा पाय चुकला आन माझा इत्रांक गेला म्हून, न्हाय तर रामभट आपल्या हातामंधून सुटला नसता.

**भिकोबा**:-( रामभटानें आपल्या मुसकुटांत मा-रली ह्मणून वाटत असलेली शरम दाबून टाकून मोठया वीरश्रीनें ) अंतोपंत, अव्ह रामभट काय किडा! त्येला मी योकटयानें बी चिरडून टाकिला असता. पन् काय कराव हो! माझ्या हाताची शिर त्याच येळीं लचकली म्हून माझा न्येम चुकला. न्हाय तर! रामभट रामभट ह्मणजे कोन?

**अंतोपंत**:-( खोटया वीरश्रीनें ) मी एकटयानें देखील त्याला बांधला असता हो, पण त्यानें मला असा कांहीं अवचित हसडा, दिला कीं मी खालींच पडलों. पण ए सदोबा आणि ए कावळ्या, तुह्मीं दोघांनीं घात केलात.

**सदोबा**:-तुह्मी रामभटाचे पोटावरून खालीं पडला नसता ह्मंजे मी पुन्हा पर्यत्न करूनशेनी त्याचे पाय बांधले असते. मी कांहीं कमी आहे अस समजू नका.

**भिकोबा**:-खरंच राव, तुमी रामभटाचे छातीवरून खालीं पडलांत म्हून घाण झाली. न्हाय तर मीबी पुन्हा पर्यत्न करूनशेनी त्येचे हात बांधले असते.

**अंतोपंत**:-अरे ए गाढवांनों मी त्याच्या छातीवर बसलों होतों, तेव्हां काय दिवे लावलेत, उगीच मला दोष देता ते. सारें काम बिनसलें तुह्मामुळें-

[ ते तिघे याप्रमाणें एकमेकांवर चरफडत राहतात.]

**अंतोपंत**:-बरें, आतां झाली गोष्ट ती झाली. एकमेकांवर चरफडून काय उपयोग ? आपण साताऱ्याहून आलों रामभट आणि सगुणाबाई यांस पकडण्यासाठीं; रामभट तर गेला हातचा निसटून. आतां सगुणाबाईस शोधण्याच्या उपायास लागूं.

**सदोबा**:-त्या कुठं आहेत याचा कांहीं तुह्मासनी पत्ता हाये का ?

**अंतोपंत**:-रामभटाची आणि माझी गांठ पडली ती आदितवारांत मोतीलालाचे घराचे मागच्या दरवाज्याजवळ; आणि मोतीलाल तात्यासाहेबांचा विश्वासू मुनीम आहे. तर मला वाटतें, आपण आतांच्या आतां तिकडे जावें. ह्मणजे आपणास सगुणाबाई सांपडेल. कांहीं दिवस लोटूं दिल्यावर मोतीलाल कदाचित त्यांना दुसरीकडे ठेवण्याची तजवीज करील. तात्यासाहेबांच्या घराची बुधवारीं जेव्हा जप्ती झाली तेव्हां अजमास केल्याप्रमाणें कांहींच चीजवस्त सांपडली नाहीं. मला वाटतें सारी चीजवस्त तात्यासाहेबांनीं रामभटाबरोबर पाठवून मोतीलालाचे स्वाधीन केली असावी. ( हळू स्वरानें आणि मोठ्या सलगुतीच्या नात्यानें ) अहो भिकोबा आणि अहो सदोबा, मला वाटतें आपण तर्क करितों त्याप्रमाणें जर कांहीं तात्यासाहेबांचें द्रव्य मोतीलालाचे घरीं सांपडलें, तर पांच

पांचशें रुपये तुम्हां दोघांना देईन; पण तुम्हीं मात्र दोघां-नीं मला मनापासून मदत केली पाहिजे. आणि द्रव्य सांपडलें, तर ती गोष्ट हरिपंतापासून अगदीं गुप्त ठेविली पाहिजे.

**सदोबा** आणि **भिकोबाः**—आमच्याकडून याला ना न्हाय.

**अंतोपंतः**—तर मग मी तुम्हाला पांच पांचशें रुपये खचित बक्षिस देईन. ( मनांत ) मी असा वस्ताद आहें कीं त्या द्रव्यापैकीं तुमच्या हातीं एक कवडी देखील पडूं द्यावयाचा नाहीं.

**सदोबा** आणि **भिकोबाः**—( मनांत ) पैका गव-सूं दे तर खरा. मग आम्हां दोघांपुढें तुझी योकट्याची काय बिशाद लागली आहे? ( मोठ्यानें ) बरें, सगुणा-बाई सांपडल्या मंजी त्यांसनी कुणीकडे घेऊन जायाचें याचा कांहीं तुह्मी इचार केला हाय काय ?

**अंतोपंतः**—विचार कसचा? नारोबा कोतवालाच्या हवालीं करावयाच्या. आतां येथें फार वेळ बोलत बसतां कामा नये. चला मोतीलालाचे घराचे मागचे बाजूस. त्या घराची सर्व रचना, गुप्त तळघरें वगैरे मला माहित आहेत. मी एक दोन महिन्यांच्या मागें हरिपंतांबरोबर त्यांच्या घरीं गेलों होतों, तेव्हां मोतीलालानें सर्व घर आह्मांस दाखविलें होतें. चला तर आतां.

( चालूं लागतात. )

## प्रवेश २.

स्थळ—मोतीलालाचे घराची मागची बाजू.

**अंतोपंतः**—अरे, भिकोबा, तूं आम्हां सर्वांमध्यें जास्ती उंच आहेस. तर तूं या भिंतीजवळ उभा रहा. आणि सदोबा माझ्या अंगावरून चढून पलीकडे उडी टाकील. ( सदोबाकडे पाहून ) सदोबा पलीकडचे बाजूस गवताची गंजी आहे. तिच्यावर तुझी उडी पडेल आणि तुला इजाही व्हावयाची नाहीं. पण सांभाळहो, समोरच उडी मार, नाहीं तर तुझ्या उजव्या बाजूस विहीर आहे त्यांत पडशील बिडशील एखादा.

( भिकोबा भिंतीशीं उभा राहातो. सदोबा त्या दोघावरून चढून पलीकडे उडी मारतो. मग अंतोपंत भिंतीवर चढतो, आणि खालीं धोंतर सोडतो त्याला धरून भिकोबा भिंतीवर चढतो. )

**अंतोपंतः**—माझ्या मागून तुह्मी दोघेजण असे इकडून या. ( चालूं लागतो ) हें चोर तळघराचें दार. ( हळूच ) हें उचकटा ह्मणजे आपण सारे आंत जाऊं. सगुणाबाई बहूत करून याच तळघरांत असेल. ( दार उचकटतात. )

**अंतोपंतः**—या असे इकडून. ( मनांत ) अरे येथें तर कोणी दिसत नाहीं. पण दिवा मात्र टिकटिक जळत आहे. ( चालतो ) अरे माझ्या पायांखालीं कांहींसें फळीसारखें वाजलें. ( खालीं वाकून ) हें एक चोर दार असेल. हें कांहीं आपल्याला मोतीलालानें दाखविलें नव्हतें. (उघडतो) येथें खालीं थोडासा उजेड आहे

आणि पलंगावर कोणी स्त्री निजली आहे. ( शिडीनें उतरतो ) सदोबा आणि भिकोबा, या खालीं. [ अंतोपंत त्या स्त्रीचे केस मागें सारतो, तों सगुणाबाई त्याच्या दृष्टीस पडते. ती ओरडते इतक्यांत अंतोपंत तिच्या तोंडांत बोळा घालून बांधतो. मग ते तिघेजण एका धोतरांत तिची मोटळी बांधतात.]

**अंतोपंतः**-भिकोबा हें मोटळें घेऊन तूं वर जा. आह्मी तुझ्यामागून येतों. (भिकोबा शिडी चढूं लागतो)

[अंतोपंत गादीवर चढून पाहतो, तों जवाहीर वगैरे अमोल्य पदार्थ त्यास दिसतात. ते धोतरांत गुंडाळून सदोबा जवळ देतो, आणि ह्मणतो] चल सदोबा, आतां आपण जाऊं.

[ अंतोपंत आणि सदोबा शिडी चढून वर जातात. मग तिघेजण भिंतीजवळ जाऊन धोतर खालीं सोडून धरून उतरतात. ]

**अंतोपंतः**--चला आतां सदोबा. कोतवालाचे घरीं जाऊन सगुणाबाईस त्याचे स्वाधीन करूं. [ जातात. ]

---

## प्रवेश ३.

**स्थळः**--नारोबा कोतवालाचे घरांतील एक खोली.

**सगुणाबाईः**--शिव, शिव, काय प्रसंग हा आह्मा-वर गुदरला आहे. देवा ! आह्मीं असा काय तुझा अ-पराध केला होता ह्मणून हें संकट तूं आह्मावर आणि-लेंस ? प्राणनाथ, इतके सद्गुणी असतां त्यांणीं थोड-क्यासाठीं बनावट खतें केलीं ही गोष्ट होईल तरी कशी?

त्यांची आतां काय अवस्था असेल ! त्यांनीं मला नित्रा-ऱ्याचे जागीं ह्मणून मोतीलालाचे घरीं पाठवून दिलें,परंतु मी तेथें येऊन एक घटका झाली कीं नाहीं तोंच अंतोपंत आणि दोघे रामोशी असे तिघेजण आले आणि त्यांनीं मला धोतरांत गुंडाळून येथें आणून टाकिलें. देवा, मला येथें घेऊन येणाऱ्या लोकांच्या रानवट आचरणावरून त्यांनीं माझा छळ करण्याकरितां येथें मला आणून टाकिली असावी. मी कोठें येऊन पडलें? हें घर कोणाचें ? आतां पुढें माझी वाट काय होणार ? शिव, शिव ! मी अबला या संकटांतून कशी मुक्त होऊं ! अरेरे ! प्राणनाथांची आतां काय अवस्था असेल? रामभटांनीं साताऱ्यास जाऊन प्राणनाथांस मुक्त करण्याची कांहीं तरी खटपट करीन, आणि तिकडचा बंदोबस्त सर्व झाला ह्मणजे तुह्मांस कळविण्यास येईन, ह्मणून मला सांगितलें. पण ते पुण्यास आल्यावर मी मोतीलालांचे घरीं दृष्टीस पडलें नाहीं, ह्मणजे त्यांची अवस्था काय होईल ? मोतीलाल उद्यां सकाळीं माझ्याकडे विचारपूस करण्याकरितां येतील आणि मी तळघरांत नाहीं असें पाहून त्यांना किती दुःख होईल? अरेरे! देवा, काय दुःसह प्रसंग हा आह्मावर आणलास! (मूर्च्छा येऊन पडते, कांहीं वेळानें सावध होऊन ) माझें मन मला सांगतें कीं येथें राहून मजवर कांहीं तरी अनर्थ ओढवेल. तर येथून पळून जाण्याचा मार्ग शोधून काढला पाहिजे. (उठून आजूबाजूस पाहून ) या खोलीस एकच दार दिसतें. ( दाराजवळ जाऊन ) अग बाई ! याला आंतून कडी देखील नाहीं! कोणी दुष्ट आला तर माझी अव-

लेची काय स्थिति होईल ? बरें, या दाराच्या पाठीमागें काय आहे तें पाहावें. (दार ढकलून) याला तर बाहेरून कडी आहे. (इतक्यांत बाहेर कुलपांत किल्ली वाजलेली ऐकून) कोण बरें इतक्या रात्रीं माझ्याकडे येत आहे ? कोणीतरी दुष्ट, मज अबलेचा छळ करण्याकरितां येत असेल! (कोयंडयांतून कुलूप काढल्याचा आवाज ऐकून) आपण लांब जाऊन उभें राहावें. (खोलीच्या दूरच्या कोपऱ्यांत जाऊन उभी राहते)

**नारोबा कोतवालः**-(दार उघडून आंत येऊन) बाई तुह्मी उभ्या कां रहातां ? बसा या जाजमावर.

**सगुणाबाईः**-परपुरुषाचेपुढें स्त्रियांनीं उभेंच राहून बोललें पाहिजे.

**नारोबाः**-बाई, यजमानाचेपुढें चाकरांनीं उभें राहावें हें योग्य आहे, पण चाकराचेपुढें जर यजमान उभा राहील तर तसें करणें त्यास शोभेल काय ? बाई, मी तुमच्या चरणाचा दास आहें. माझ्यापुढें तुह्मी उभ्या राहूं नका.

**स० बा०ः**-तुह्मी कोण?-येथें कशा करितांः—

**ना० को०ः**-प्रिये, मी येथें कशाकरितां आलों हें तुला सांगणें नको. तुझें मुख कसें पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें आल्हादकारक आहे. तुझे डोळे भ्रमराप्रमाणें काळे भोर आहेत. तुझे केश मोराच्या पिसाऱ्याप्रमाणें लांब आणि तकतकीत दिसत आहेत. तुझे दांत मोगऱ्याच्या कळ्याप्रमाणें बारीक बारीक आणि पांढरे शुभ्र दिसत आहेत. तुझी अंगकांति कशी गौरवर्ण आहे-

तुझ्या अशा सुंदर शरीराकडे पाहिलें ह्मणजे एकदां तुला दृढालिंगन द्यावें असें वाटतें.

स० बा०ः—महाराज, मी गरीब अबला आपणास शरण आलें आहे तर मला सोडून द्यावें.

ना० को०ः—तुझ्या ह्या सुंदर मुखाकडे पाहिलें ह्मणजे तुझ्या अधराचें चुंबन करावेंसें वाटतें.

स० बा०ः—महाराज, मी तुह्मास दोन्ही हात जोडून विनवणी करितें कीं, असलें बोलणें माझ्याशीं आपण लावूं नका. जर तुह्मांस ईश्वराची भीति वाटत असेल तर मज अनाथेचा असा छळ करूं नका. आणि लवकर माझी सुटका करा.

ना० को०ः-प्रिये, तूं मला प्राप्त होईपर्यंत मला ईश्वराची देखील भीति वाटावयाची नाहीं. तर प्रिये, तूं माझ्याशीं राहण्यास कबूल हो. तुला मी फार ममतेनें वागवीन. तूं मला वश झालीस ह्मणजे तुझ्या सौख्यास पारावार राहणार नाहीं असें समज. मी आपलें कोतवालीचें काम सोडून देऊन जमीनजुमला वगैरे सर्व विकून टाकीन. मग तूं आणि मी एका दूर ठिकाणीं जाऊन राहूं. तेथें तुला बसायास पालख्या, मेणे हवे तितके मिळतील. तुला नेसावयास जरीचीं लुगडीं व तुझ्या तैनातीला हव्या तितक्या दासी मिळतील. एकंदरींत तुझ्या सौख्यास ज्या ज्या गोष्टी लागतील त्या त्या गोष्टी मी तुला पुरवीन, कारण मी गर्भश्रीमंत आहें. माझ्याशीं तूं स्त्रीप्रमाणें राहावयास कबूल मात्र हो.

**स० बा०**:--चांडाळा तोंड आटप. तुझ्या गोड गोड भाषणांनीं मी तुला कधीं भुलणार नाहीं.

**ना० को०**:--(तिच्याकडे आनंदानें पाहत राहतो) प्रिये, तूं रागावली आहेस तरी किती सुरेख दिसत आहेस! प्रिये, तुझें रागाचें भाषण तुझ्या अधराचें एकसारखें चुंबन घेऊन बंद करावेंसें वाटतें. तूं जे हात मला झिडकारण्याकरितां मजकडे उभारीत आहेस ते माझ्या बाहुपाशांत अडकावून टाकावेंसें वाटतें. (जवळ जाऊं लागतो.) प्रिये—

**स० बा०**:–अधमाधमा तूं पुढें एक पाऊल टाकलेंस किंवा तोंडानें एक वाईट शब्द बोललास तर मी एकदम जीव देईन. मी जेव्हां घराचे बाहेर पडलें तेव्हांच माझ्या लक्ष्यांत येऊन चुकलें कीं, मी त्यात्याशिवाय जगांत पडणार आणि जगांत तुजसारखे पाषाणहृदयी, चांडाळ,दुष्ट मांगडे असावयाचेच. यासाठीं मी आपल्या मंगळसूत्रांत विष घालून ठेविलें, अशासाठीं कीं तुझ्यासारखे माझा छळ करूं लागले कीं विष खाऊन प्राण सोडावा. तर दुष्टा मुकाट्यानें आलास तसा चालता हो. एक बोटभर जर पुढें आलास तर तुझ्या डोकीवर स्त्रीहत्येचें पातक बसेल. [मंगळसूत्र तोंडाजवळ धरिते.]

**ना० को०**:–[तिच्याकडे आश्चर्यानें पाहतो] प्रिये, तूं जात्या भित्री आहेस. आज माझ्या बोलण्यास तूं रुकार दिला नाहींस तर उद्यां तरी देशील. आतां, मी जातों, आणि उद्यां पुनः यावेळीं येईन, तेव्हां तूं माझी

इच्छा अमान्य करणार नाहींस अशी माझी खात्री आहे. [ दारांतून बाहेर जाऊन ]

आजपर्यंत मीं शेंकडों स्त्रियांस भुलाविलें. परंतु ह्या सगुणाबाईप्रमाणें पातिव्रत्यरक्षणास इतकी तत्पर स्त्री अझूनपर्यंत मीं पाहिली नाहीं. कांहीं स्त्रियांच्या सौंदर्याचें वर्णन मीं केलें, तेव्हां त्या खुलून गेल्या, आणि त्यांचा ताठा नाहींसा झाला. कित्येकांशीं मीं प्रेमाचें भाषण केलें त्यानें त्या वश झाल्या. कित्येक स्त्रियांस दासदासी, पालख्या, मेणे, दागदागिने वगैरे ऐश्वर्याच्या गोष्टींनीं भूल पाडली. परंतु सगुणाबाईनें कशासच दाद दिली नाहीं. आणि आपलें पातिव्रत्यरक्षण करण्याविषयीं जेव्हां तिचे सारे उपाय हरले तेव्हां तर ती विष खाऊन प्राण टाकण्यास सिद्ध झाली. शाबास! तुझी शाबास! बरें, पण काय चिंता आहे? (आवेशानें) आज नाहीं आणखी आठ दिवसांनीं तुझा ताठा नाहींसा होईल. आतां तूं माझ्या तावडींत सांपडली आहेस. जाशील कोठें? ( जातो )

---

## प्रवेश ४ था.

स्थळ—सातारा, तात्यासाहेबांचे घरांतलि हरिपंताची खोली.

**हरिपंतः**–हरहर! हरहर! मी किती अधमाधम आहें. मी आपल्या लहानपणापासून तों आजपर्यंत एकसारखा पापें करीत आलों आहें. मी दहाबारा वर्षांचा असतां शाळेंत जात होतों, परंतु मी अभ्यास करीत नाहीं

ह्मणून माझा पंतोजी वारंवार बाबांस सांगत असे. एके दिवशीं बाबा फार रागावून मला ह्मणाले, हन्या तूं जर आजपासून मन लावून अभ्यास केला नाहींस तर माझी सर्व जिनगी वगैरे मी ह्या चिमकुल्यास देईन. तसें ते त्याविळेस थट्टेनेंच ह्मणाले. परंतु अंतूनें भर दिल्यावरून मला तें खरेंसें वाटलें; आणि त्या बाळास ठार मारण्याचा निश्चय करून कोणी एक यशोदाबाई ह्मणून होती तिजकडून त्या बाळास मारून टाकविलें. अरेरे! काय पातक हें! त्या बाळाची आठवण झाली ह्मणजे माझ्या डोळ्यांपुढें त्याची सुंदर मूर्ति उभी राहते. आणि मी जर मृत्युलोकीं येऊं शकलों तर मला मारल्याबद्दल तुझ्या छातींत तरवार भोंसकली असती असेंच जणो काय ह्मणत माझ्याकडे डोळे वटारून पाहत आहे असें वाटतें. शिव! शिव! पुढें मी अंतोपंताच्या नादानें बाहरख्याली झालों आणि कटिशूळ तृप्त करण्याकरितां सावकाराचीं कर्जें काढलीं, तीं अनेकवार बाबानीं फेडिलीं. कधीं कधीं मी घरचे दहा दहा वीस वीस रुपये याप्रमाणें किती तरी रुपये लांबविले असतील. शेवटीं चार पांच महिन्यामागें माझ्या दुर्वर्तणुकीबद्दल मला बाबांनीं मारलें आणि तेव्हां मला फार राग आला, आणि मीं अंतूस पत्र लिहिलें. तेव्हां त्यानें भर दिल्यावरून खोटीं खतें करण्यास मी राजी झालों. आणि त्याचा काय भयंकर परिणाम झाला तो पहा! श्रीमंतांनीं बाबांस खुळीची आणि आईस जन्मठेपेची सजा ठरविली. अरेरे! लहानपणीं बालहत्येचें पाप मीं आ-

पल्या डोक्यावर घेतलें आणि आतां पितृहत्येचें आणि मातृछलाचें पाप डोक्यावर घेणार. आतां बाबाची स्थिति कशी असेल? आई कोठें असेल? माझ्यामुळें त्यांना या यातना भोगाव्या लागत आहेत. शिव! शिव! माझ्या दुराचरणास पारावार नाहीं! हेच अनुतापाचे विचार अनेक वेळां माझ्या मनांत येऊन चुकले. मी पुष्कळदां अंतूची संगति सोडण्याचा निश्चय केला. परंतु काय करावें? तो माझ्याजवळ असला म्हणजे माझें कांहीं चालेनासें होतें. माझा माझ्या शरीरावरील ताबा नाहींसा होतो. पण [ आवेशानें ] आजपासून मी निश्चय करितों कीं अंतोपंताची संगति सोडावयाची. अजून बाबांस जोंपर्यंत सुळीं दिलें नाहीं तोंपर्यंत खोटीं खतें मीं आणि अंतोपंतानें केलीं असें सांगून त्यांस सोडवितां येईल. परंतु—

**अंतोपंतः**–[ दार उघडून आंत येतो ] नमस्कार! नमस्कार!

**हरिपंतः**—नमस्कार!

**अंतोपंतः**–[हरिपंताकडे न्याहाळून पाहून] हरि, आज तुझी कांहीं आनंदी वृत्ति दिसत नाहीं.

**हरिपंतः**–बाबांस उद्यां सुळीं देणार म्हणून आनंद मानूं कीं काय?

**अंतोपंतः**–( मनांत ) आजचा रंगच कांहीं निराळा दिसतो बोवा. ( मोठ्यानें ) आज पांच सहा महिने खटपट केलीस ती कशाकरितां तर? खोटीं खतें करण्याच्या भरीस तरी कां पडलास आणि मला तरी इतका त्रास कशाकरितां दिलास?

**हरिपंत**:—अंतू तूं रागावूं नको. मी तुला राग येण्याच्या उद्देशानें कांहीं बोललों नव्हतों. आपण दोघांनीं खोटीं खतें केलीं खरीं, पण माझ्या पापाबद्दल मला आतां पश्चात्ताप वाटूं लागला आहे. यासाठीं तूं जर माझा खरा मित्र असशील तर बाबांस आणि आईस सोडविण्याची कांहीं तरी तजवीज सांग.

**अंतोपंत**:--( मनांत ) ही स्वारी अशीच हातांत बांगड्या भरून बसणारी भागुबाई आहे हें मला कधीं-पासूनच ठाऊक होतें. तात्यासाहेब एकदां खुळीं जात तोंपर्यंत भीति आहे. मग मी हरिपंताला भीत नाहीं. पण तोंपर्यंत कांहींतरी तजवीज योजिली पाहिजे. ( मोठ्यानें ) हरि, तुझ्यासारखा मूर्ख आणि अजागळ मनुष्य मीं पाहिला नाहीं. तुला आपल्या आईबापांची कींव येते, परंतु त्यांनीं असें काय तुला फुलांप्रमाणें वागविलें ह्मणून कींव यावी? लहानपणीं तात्यासाहेब तुला गुराप्रमाणें मारीत असत तें विसरलास वाटतें? लिहितां, वाचतां, हिशेब ठेवितां आलें ह्मणजे बस्स आहे. उगीच खटाळभर निरुपयोगी शास्त्रें शिकून करावयाचीं आहेत काय? परंतु तात्यासाहेबांस पाणिनीचीं धड उच्चार करावयास देखील न येणारीं तीं सूत्रें महत्वाचीं वाटत असत आणि तीं तुला न आवडल्यामुळें तूं तीं पाठ केलीं नाहींस ह्मणजे तुला उलटा टांगून खालून वेताच्या लांब बारीक आणि सणसणीत छड्या मारीत असत तें विसरलास वाटतें?

**हरिपंत**:—खरेंच अंतू, बाबांनीं तर मला फार क्रूर-

तेनें वागविलें आणि त्यांच्या मारण्याचा प्रकार मनांत आला ह्मणजे आंगावर कांटा उभा राहतो.

**अंतोपंत**:–हें तर जाऊंदे, पण दुसऱ्या अनेक प्रसंगीं त्यांनीं तुला कसें छळलें तें विसरलास वाटतें? तूं दहा वर्षांचा होतास तेव्हां तुझा एक फटाकडा उडून गंवताचे गंजीवर पडला आणि ती जळली तेव्हांपासून कधीं तरी त्यांनीं तुला दारू उडवूं दिली काय?

**हरिपंत**:–खरेंच, अंतोपंत, मी फटाकडा कांहीं बुध्या गंवताचे गंजीवर टाकला नव्हता. तो चुकून जाऊन तेथें पडला आणि त्यामुळें ती जळली. नुक-सानही कांहीं फार झालें नाहीं, पण तेव्हांपासून दिवा-ळींत दारू ज्याचें नांव ती मला उडवायास मिळाली नाहीं. आणि मला तर दारूचा भारी नाद असे. शेजाऱ्यांचीं मुलें दारू उडवीत तेव्हां मी त्यांचे तोंडाकडे पाहत उभा राहीं.

**अंतोपंत**:–आपली जिंदगी तुला देणार नाहीं ह्मणून देखील त्यांनीं निश्चय केला होता. अरे, अशा गोष्टी थोड्या थोडक्या नाहींत, सदोदित घडत असत, त्या तूं विसरलास वाटतें?

**हरिपंत**:–नाहीं! त्या सर्व आतां माझ्या डोळ्यां-पुढें उभ्या आहेत.

**अंतोपंत**:--तर मग तुला आतां तात्यासाहेबां विषयीं काय ह्मणून कींव येते? जें कांहीं व्हायाचें अ-सेल तें होऊं दे.

**हरिपंत**:--पण आई!

**अंतोपंतः**--ती बोलून चालून तुझी सावत्र आई. कधीं तिनें तुला मांडीवर घेतला, कीं कधीं खाऊं दिला, असें तिनें तुझें केलें तरी काय, ह्मणून तिची कींव तुला येते? तूं वेडा तर नाहींसना?

**हरिपंतः**--अंतू! तूं ह्मणतोस तें अगदीं खरें आहे, आणि मघाशीं तुझ्याशीं मी तुटक रीतीनें बोललों त्याजबद्दल मजवर रागावूं नकोहो.

**अंतोपंतः**--[मनांत] असा ताळ्यावर ये. [मोठ्यानें] छेरे वेड्या, लहानपणापासून तूं आणि मी अगदीं जिवलग मित्र आहों, माझ्या मनांत तुझ्याविषयीं राग कधींही यावयाचा नाहीं समजलास?

**हरिपंतः**--बरें तूं ज्या कामाकरितां गेला होतास तें काम कसें काय झालें!

**अंतोपंतः**--( आपणच पाठीवर शाबासकी घेऊन) अरे हा पठ्या गेल्यावर काम फत्ते व्हावयाचें नाहीं ह्मणजे काय गोष्ट आहे? बुधवारीं रात्रीं राममट आणि सगुणाबाई पळून गेलीं असें समजल्याबरोबर तूं मला त्या दोघांस आणि निदान सगुणाबाईस तरी पकडण्या-विषयीं सांगितलें स. मी ताबडतोब येथून एका उमद्या घोड्यावर बसून पुण्यास गेलों. मला मोतीलालाचे घरीं तीं गेलीं असा संशय आलाच होता, ह्मणून त्या घराच्या आसपास मी घिरट्या घालूं लागलों. इतक्यांत रामभट त्या घराचे मागचे बाजूस दृष्टीस पडला.

**खिजमतगारः**--( येऊन ) मेणा तयार आहे खालीं.

हरिपंतः–अंतू, तूं यात्रयाचे आधीं मला चैन पडत नव्हतें ह्मणून मी लवंगी बागेंत जावयाचा बेत करून मेणा काढावयास सांगितलें होतें, तर आतां आपण मेण्यांत बसून बागेंतच जाऊं आणि वाटेनें मला सारी हकीकत सांग.

अंतोपंतः–ठीक आहे. बरें पण, माझें बक्षीस?

हरिपंतः--अरे बक्षिसास काय उशीर; हे घे पांचशें रुपये. [फडताळाकडे जावयास निघतो].

अंतोपंतः--पण हरिपंत, कामगिरी चोख बजाविल्याबद्दल कांहीं जास्ती बक्षीस तुम्हीं मला दिलें पाहिजे.

हरिपंतः- बरें हे घे सहाशें रुपये. कबुलायतीपेक्षां शंभर जास्ती. (रुपये देतो).

हरिपंतः--(पोशाख करतो) चल आतां (जातात).

( पडदा पडतो. )

पहिला अंक समाप्त.

---

# अंक २ रा.

---

प्रवेश पहिला.

स्थळ—सातारा.

**हरिपंतः**–[ पलंगावर पडला आहे ] उद्यां गांवाबाहेर माळावर एक सूळ उभारतील. एक मांग येऊन बाबांचे हात पाठीमागें बांधील. दुसरा एक मांग बाबांच्या तोंडावर काळी टोपी घालील. मग ढोलकीं वाजत असतां चार पांच मांग मिळून बाबांस सुळावर [ शहारे देऊन ] चढवितील. आणि मग बाबा या जगांतून नाहींसे होतील. आणि मग तर मला अखंड सुखप्राप्ति होईलना ?

**पिशाच्चयांच्या पांढऱ्या आकृतिः**–[येऊन] नाहीं! नाहीं !! नाहीं !!! कधीं नाहीं तुला सुखप्राप्ति व्हावयाची.

(हरिपंत दचकतो आणि त्याच्यानें बोलवेनासें होतें).

**सर्वांत उंच आकृतिः**–(सावकाश) तूं मला हाल हाल करून मारीत आहेस. परंतु ईश्वर माझा संरक्षक आहे. तो सद्गुणी मनुष्यास कधीं अंतर देत नाहीं. मी कसाही या संकटांतून सुटेन, परंतु मला छळल्याबद्दल मरणसमयीं तुझें अंतःकरण पश्चात्तापानें होरपळून तूं मरशील. (हंसते )

**धाकटी आकृतिः**—तूं मला संकटांत टाकिलें आहेस, परंतु दीनवत्सल परमेश्वर मला साहाय्य आहे. तो निरपराध्यांस कधीं अंतर देत नाहीं. परंतु—

दोन्ही आकृतिः–तूं आमचें दोन वर्षांचें मूल यशोदाबाईकडून मुंडी मुरगळून मारून टाकविलेंस, आणि आमच्या दांपत्यप्रीतीचा अंकुर मुळापासून खुडून टाकलास, म्हणून तुझ्या पातकाबद्दल तुझें दांपत्य-प्रीतीचें बींच रुजूं देणार नाहीं. मग अंकुर कोठून ? आणि अंकुर नाहीं तर वृक्ष कोठून तुझ्या दृष्टीस पडणार ? [ दोन्ही आकृति हंसतात ].

धाकटी आकृतिः–(सावकाश) तूं आपल्या सुंदर स्त्रीला घेऊन

मोठी आ०ः–(सावकाश) पुष्पशय्येवर बसशील.

धा० आ०ः–तिच्या मुखचंद्रम्याकडें पाहून

मो० आ०ः–आनंदसागरांत बुडून जाशील.

धा० आ०ः–आणि मग तिच्या अधरपल्लवाचें

मो० आ०ः–आपल्या कृतार्थ ओठांनीं चुंबन घेशील आणि तुझ्या हृदयांत आनंदाच्या लाटा उचंबळूं लागतील.

धा० आ०ः–परंतु जेव्हां त्या सौंदर्यलतिकेच्या शरीराचें

मो० आ०ः–आलिंगन घ्यावयास जाशील,

सर्वांत धाकटी आकृतिः–तेव्हां मी तुझ्या-पुढें उभा राहीन आणि तुला आलिंगन घेऊं देणार नाहीं. ज्याप्रमाणें एखाद्या तान्हेल्या मनुष्यानें आपल्या ओष्ठांपुढें अमृताचा पेला धरलेला असावा आणि कोणी तरी अकस्मात तो लवंडून द्यावा, त्या-प्रमाणें तूं नंदनवनोपमसुखास तयार झाला असतां तुला त्या सुखाचा आस्वाद मी घेऊं देणार नाहीं. मी

दोन वर्षांचा लहान असतां यशोदाबाईकडून माझी मुंडी तूं मुरगळाविलीस त्याचे हे पहा करकोचे मानेवर कसे रुतले आहेत ( मान पुढें करून, दाखविते ).

**तिन्ही आकृतिः**-तुझें वाईट पाहून आम्हांस फार आनंद होईल.

( मोट्यानें हांसतात आणि सावकाश दारांतून जातात )

**हरिपंतः**-( किंकाळी फोडून पलंगावरून उठतो आणि कांहीं वेळ स्तब्ध राहून इकडे तिकडे पाहून ) मला कांहीं स्वप्न तर नव्हतंना पडलें ? (विचार करून ) छेः स्वप्न कोठलें? स्वप्न नव्हतें यांत बिलकुल शंका नाहीं. मीं ( डोळ्यांकडे बोट करून ) या डोळ्यांनीं ( शहारे देऊन ) त्या तिन्ही आकृति पाहिल्या. शिव शिव ! माझ्या अंतःकरणाला स्वस्थता म्हणून कधीं मिळावयाचीच नाहीं कीं काय?( मोठ्यानें ) अरे विठ्या, ए विठ्या, अरे विठ्या ए! ! विठ्या असेल गाढ झोंपेत ( आणखी मोठ्यानें ) अरे ए विठ्या—आ—आ विठ्या.

**विठ्या**--( बाहेरून ) जी—ई--ई.

**हरिपंत**--असा इकडे ये. ( विठ्या पुढें जातो. )

**ह० पं०**:—घड्याळजीस जाऊन विचार बरें किती वाजले ते.

**विठ्याः**-( जाऊन येतो ) मध्यरात्र उलटून एक घटका झाली.

**ह० पं०**:-(मनांत) तर मग रात्र कांहीं फार उरली नाहीं. आतां आपण उजाडेपर्यंत ह्या तसबिरा पाहून

बेळ घालवावा. (मोठ्यानें) विट्या बाहेर बसून रहा. उजाडेपर्यंत निजूं नकोहो.

**विट्या**:-नाहीं. सरकार. जागाच रहातों. (जातो.)

---

## प्रवेश २.

स्थळ—सातारा, अंतोपंताची खोली.

**अं० पं०**:-मीं आजपर्यंत हरिपंतापासून किती तरी रुपये उपटले. थोडक्यांत थोडके झटले तरी हजार सहज होतील. हरिपंत अगदीं भोळसर मनुष्य आहे. त्याला कांहीं सांगितलें तरी तो ऐकतो. त्याचें मन वळविण्यास मुळींच श्रम पडत नाहींत. बारंवार तात्यासाहेबांविषयीं हरिपंताचे मनांत वाईट वाईट गोष्टी बिंबवून देऊन शेवटीं या थराला गोष्ट आणिली. आज दुपारीं तात्यासाहेबांस सुळीं दिलें झणजे झालें. मग माझ्या चित्ताला बिलकुल घोर रहाणार नाहीं; तोंपर्यंत हरिपंताशीं सलोख्यानें वागलें झणजे झालें. मग पन्नास हजारांची जिंदगी हरिपंतापासून मला कबुलायतीप्रमाणें मिळेल. आणि मग पांच सहा महिन्यांच्याआंत हरिपंतापासून जें कांहीं असेल नसेल तेवढें फसवून काढून घेईन. मग उत्तर हिंदुस्थानांत कोठेंतरी जाऊन चैन करीत राहीन. मी एका सुंदर स्त्रीशीं लग्न लावीन; चाकर वगैरे खूप ठेवीन. गाण्याबजावण्यामध्यें अगदीं गर्क होऊन जाईन. मग माझ्यासारखा सुखी प्राणी दुनियेंत मिळणार नाहीं.

**रामज्याः**-(येऊन) रावसाब, हरिपंत आपणास भेटाया आल्याति.

**अं० पं०ः**-येऊं दे त्यांना वरती.

**रामज्याः**-जी साब. (जातो).

**अं० पं०ः**-नमस्कार. यावें तुह्मी हरिपंत. आज इतक्या सकाळींचसे बाहेर पडलांत ?

**हरिपंतः**-तसेंच कांहीं आहे, म्हणून तुझ्याकडे आलों. तुला काय सांगूं, काल मला असा भयंकर देखावा दृष्टीस पडला कीं तसा मीं अजूनपर्यंत पाहिला नव्हता. आणि तूंही पाहिला नसशील.

**अं० पं०ः**-(मनांत) बावळट म्हणावें तें याच्यासा-सारख्या लोकांना ! (मोठ्यानें) काय देखावा पाहिलास सांग तर खरा.

**हरिपंतः**-काल कीनाहीं मी रात्रीं निजण्याकरितां म्हणून बिछान्यावर पडलों होतों. मला झोंप कांहीं लागली नव्हती. मध्यरात्र झाली होती आणि दिवा अंधक अंधक जळत होता. अशावेळीं अकस्मात माझ्या दिवाणखान्याचें दार वाजलें. आणि मी तिकडे पाहतों तों तीन आकृति पांढऱ्या शुभ्र वस्त्रांनीं आच्छादलेल्या माझ्या दृष्टीस पडल्या. त्यांपैकीं एक सर्वांत उंच होती. दुसरी तिच्याहून जराशी ठेंगणी होती. आणि तिसरी अगदीं लहान होती. त्या मनुष्यांच्या आकृति असाव्यात असें मीं तेव्हांच ताडलें. परंतु कांहीं वेळ त्यांच्याकडे टक लावून पहात राहिलों तों उंच आकृति तात्यासाहेबांच्या सारखी दिसली, मधली माझ्या आईचेप्रमाणें दिसली, आणि तिसरी माझा

सावत्रभाऊ सदाशिव, ज्याची मुंडी मी यशोदाबाईक-डून (शहारे देऊन) मुरगळली, त्याची होती. त्या प्रसंगीं जें जें घडलें तें मी आतां तुला सारें सांगत बसत नाहीं. पण दोन मोठ्या आकृती मला म्हणाल्या "ईश्वर आमचा संरक्षक आहे. तो आम्हास कधींही अंतर देणार नाहीं. आह्मी कसेही या सकंटांतून मुक्त होऊं. परंतु तुझ्या अपराधाबद्दल तूं पश्चात्तापानें होरप-ळून मरशील." धाकटी आकृति ह्मणाली "तूं माझ्या आईबापांच्या दांपत्यप्रेमाचा अंकुर खुडून टाकलास ह्मणून मी तुला पत्नीसुख भोगूं देणार नाहीं." मी तुला त्याची सारी हकीकत सांगितली नाहीं. पण माझ्या अंतःकरणावर ती जशी कांहीं लाल तापलेल्या लो-खंडाच्या खिळ्यानें खोदून ठेविली आहेसें वाटतें. अतिशय भयंकर देखावा बोवा! मला वाटतें हा कांहीं तरी दाखला असावा! आतां पुढें काय करावें,

**अं० पं०**:—अरे छेः! दाखला कसचा! तूं सदोदित त्याच गोष्टीविषयीं विचार करीत असतोस ह्मणून तुझ्या मनाला कांहीं तरी भ्रांति होते इतकेंच, दुसरें कांहीं नाहीं. रामदासाचे चार पांच अभंग तुला माहीत असतीलच.

छाया देखोनी आपली। शंका अंतरीं वाटली ॥
ऐसें भ्रमाचें लक्षण। भुले आपणा आपण ॥
मुखें बोलतां उत्तर। तेथें झालें प्रत्युत्तर ॥
डोळा घालितां अंगुळी। एकाचीं तीं दोन झालीं ॥
पोटीं आपण कल्पिलें। तेंचि आलेंसें वाटलें ॥
दास ह्मणे हे उपाधि। शंका धरितां अधिक बाधी॥

समजलास?

हरिपंतः-मला आतां वाटतें कीं मीं जें पाहिलेंसें मला वाटतें तें केवळ माझ्या बुद्धीचेच कुतर्क असावेत. (मनांत) पण त्या चमत्काराचा कांहीं तरी दाखला असेल असें माझें मन मला सांगतें.

अं० पं०:-तूं रात्रीं एकटा निजतोस ह्मणन असे भयंकर देखावे तुला दिसतात. तूं लग्न केलेंस ह्मणजे तुझें मन असल्या पोरकट गोष्टींपासून वळेल हें मी खात्रीनें सांगतों. यासाठीं-अरे, पण तुला कांहीं गलबला ऐकूं येत नाहीं काय?

हरिपंतः-होय-मोठाच गलबला ऐकूं येतो.

अं० पं०:-(खिडकींतून डोकें बाहेर काढून) हींतून कांहीं दिसत नाहीं. मी रामज्यास पाठवून शोध आणवितों. रामज्या-आ, ए रामज्या-आ!

रामज्याः-(येऊन) जी महाराज.

अं० पं०:-अरे रस्त्यांत हा कसला गलबला होत आहे, पाहून ये बरें.

रामज्याः-जी सरकार. (जातो).

रामज्याः-(येऊन) तात्यासाब कोलटकर काल रात्रीं तुरंगामधून पळून गेले म्हून समद्या लोकांमंदीं बातमी पसरली हाय. त्येंचा रक्षवालदार आज चार वाजतां त्यांसनी नाट वाढून रोटी घेऊन गेला आन् पाहातो तो तात्यासाब तिते नवत. त्ये कोटून पळाल असात्र म्हून इकड तिकड पातो तो योका खिडकीच्या दोन भल भक्कम लोकंडी गराद्या फांकटेल्या हायती अस पवितलंन्. त्ये त्या खिडकीमंदून भाईर पडल्या.

वर पुढे कसे निसटून गेल त्ये बरीक न्हाय समजत. कारन त्येच्या पुड योक मोटी भिंत हाय आणि तिच्या भवतीं समदायेल सिपायांचा पहारा असतुया.

अं० पं०:–असें काय! बरें, तूं जा आतां.

[ विचार करीत राहतो. ]

हरि०:—( मनांत ) मला काल जो चमत्कार दिसला त्याचा प्रत्यय हा आला. माझें अंतःकरण कांहीं विलक्षण आहे. बाबा कैदेंत होते तोंपर्यंत त्यांनीं सुळीं जाऊं नये आणि सुटून जावें असें वाटत होतें. परंतु आतां ते पळून गेले अशी बातमी ऐकून देखील चित्ताला समाधान वाटत नाहीं. शिव शिव ! मला आणखी किती यातना काढावयाच्या आहेत कोण जाणें. मृत्यू येईल तर फार बरें होईल. ( मोठ्यानें )' अंतू, आतां माझें अंतःकरण स्वस्थ नाहीं. मी जातों. तूं दुपारीं ये माझ्या घरीं. ( जातो. )

अं० पं०:–( आपल्याशींच ) अंतू तुला कांहीं भिण्याचें कारण नाहीं. जोंपर्यंत तुझी बुद्धि अशीच कायम आहे, तोंपर्यंत सर्व कांहीं गोष्टी तुला अनुकूळच होतील.

---

## प्रवेश ३.

स्थल.—नारोबा पुणें कोतवालाचे घरांतील सगुणाबाईची खोली.

स० बा०:–काल मला विषाची कल्पना सुचली ह्मणून बरें झालें. पण आज कांहीं ती युक्ति लढवितां येणार

नाहीं. असें समजून तीन दिवस मला विचार करण्यास सवड दे ह्मणून मुदत मागून घेतली तर या तीन दिवसांत बाहेर पडण्याची कांहीं तरी तजवीज पाहिली पाहिजे. (विचार करीत बसते) हां हां, असेंच केलें पाहिजे, त्याशिवाय परिणाम नाहीं. ( इतक्यांत खंड्या ताट घेऊन येतो.)

**खंड्याः**-बाई हें तुमचें फराळाचें ताट.

**स० बा०ः**-[त्याच्या डोळ्यांत धूळ घालते. तो डोळे चोळूं लागतो. तों ती त्याचे हात बांधते, मग त्याच्या तोंडांत फडक्याचा बोळा कोंबते आणि त्याचा आंगरखा फाडून काढते आणि रुमाल काढून आपण घालत्ये ] येथपर्यंत तर युक्ति सिद्धीस गेली. आतां धिटाईनें घराच्या बाहेर पडलें पाहिजे. ( चालते. दाराच्याबाहेर जाऊन कडी लावते व मग घराच्याबाहेर पडते. ) मी घराच्याबाहेर तर सुरक्षितपणें येऊन पोंचलें. आतां कोठें जावें बरें ? ( रामभटास पाहून )–कोण, रामभट ?

**रामभटः**–( पाहून ) कोण, वहिनीबाई ?

**स० बा०ः**–होय मीच.

**रामभटः**–(हळू स्वरानें)आतां कांहीं न बोलतां चला. पुण्याचे शेजारीं वडगांव ह्मणून एक खेडें आहे तेथें जाऊं. तेथें एक माझ्या ओळखीची बाई आहे. तेथें गेल्यावर पुढचा विचार करूं. (असें ह्मणून दोघे वडगांवची वाट धरतात. )

**रा० भ०ः**–वहिनीबाई, तुह्मी थकलांतसें वाटतें.

स० बा०:-होय. मी फार थकून गेलें आहे. कोठें तरी आतां घटकाभर बसन विसावा घेऊं.

रा० भ०:-हें चौसोपी देऊळ आहे. आपण आंत जाऊन बसूं या. ( आंत जातात ) हे या येथें दोन बैरागी निजले असावेतसें वाटतें. कारण येथें ही एक आगटी आहे पहा. चला आपण देवीजवळच्या सोप्यांत जाऊन बसूं. ( जाऊन बसतात )

स० बा०:-रामभट मला आधीं हें सांगा कीं मी नारोबाच्या घरांतून बाहेर पडायास आणि तुह्मी येथें यावयास एक गांठ कशी पडली. तुह्मी साताऱ्यासना गेला होतां ?

रा० भ०:-कोठला सातारा आणि कोठलें काय? मी तुह्मास मोतीलालाचे घरांत ठेऊन घराच्या बाहेर जों पडतों तों मला अंतोपंत भेटला, आणि मग आह्मीं एकमेकांच्या सोबतीनें साताऱ्याकडे ह्मणून जाऊं लागलों. जातांजातां एका राईंत शिरलों, तेव्हां त्यानें शीळ घातली, त्याबरोबर त्याचे दोन साथी झाडींतून पुढें आले, आणि मग ते तिघे मला बांधूं लागले. परंतु मी मोठ्या शर्तीनें त्यांच्या तावडींतून सुटलों, अ णि त्याच झाडींतल्या एका झाडावर लपलों. पुढें त्यांनीं माझा पुष्कळ शोध केला, पण मी सांपडलों नाहीं, ह्मणून ते जाऊं लागले. जातांना ते हळू कांहींवेळ बोलले यामुळें ते कोठें निघाले हें मला कळेना. मग ते गेल्यावर मी खालीं उतरलों आणि पुन्हां मोतीलालाचे घरीं जावें असा विचार केला. कारण मला संशय आला होता कीं मला अंतोपंतानें मोतीलालाचे घराशीं पाहिलें. त्यावरून त्याला क-

दाचित शंका आली असेल कीं सगुणाबाई येथेंच असतील, ह्मणून तो तिकडेच गेला असवा, असा तर्क करून मग मी मोतीलालाचे घराकडे निघालों आणि तेथें जाऊन पोंचल्यावर मी त्याला घेऊन तुमच्या तळघराकडे आलों, आणि पाहतों तों तुह्मी तेथें नव्हतां. पलंगावरील गादी वर केली होती; गादीखालीं जवाहीर वगैरे नव्हतें. त्यावरून आह्मीं तेव्हांच ताडिलें कीं अंतोपंतानें येथें येऊन तुह्मांस नेलें असावें. मग बाहेर येऊन दिवा घेऊन पाहतों, तों पुष्कळ पावलें उलटीं सुलटीं मातीवर उमटलेलीं होतीं आणि तीं गवताच्या गंजीपर्यंत होतीं. आणि शेजारच्या भींतीच्याही विटा कांहीं ढासळल्या होत्या. यावरून उघड झालें कीं त्या चोरांनीं तुह्मांस याच मार्गानें बाहेर काढिलें असावें. मग आतां तुमचा शोध कोठें करावा ह्मणून आह्मी विचार करूं लागलों. तेव्हां मोतीलालानें ह्मटलें कीं शहरच्या कोतवालाचे स्वाधीन बहुतकरून त्यांनीं तुह्मांस केल्या असाव्यात. ह्मणून मी नारोबा कोतवालाचे घराकडे गेलों. तेथें जाऊन पाहतों तों अंतोपंत आणि दुसरे दोघे—जे मला बांधायाकरितां झाडींत आले होते—इतके असामी घराच्या बाहेर येतांना दृष्टीस पडले. तेव्हां तुह्मीं येथेंच असाव्यात असा जो मला संशय आला होता तो दृढ झाला. मग एक दोन दिवस मीं कोतवालाच्या घराशेजारीं निरनिराळ्या वेषानें फिरत होतों. आणि कोणत्या रीतीनें तुह्मांस येथून सोडवून नेतां येईल याचा विचार करीत होतों. कोतवाल अगदीं मांगांतला मांग आहे. तो तुह्मांला कांहीं तरी

अपाय करील या भीतीनें मला वाटत होतें कीं तुह्मीं त्या सिंहाच्या गुहेंतून जितक्या लवकर बाहर पडाल तितक्या चांगल्या. आज मीं रोजच्या प्रमाणें बाहेर हिंडत असतां तुह्मांस ओळखलें अशी माझी हकीकत आहे. पण आपलाच बचाव होऊन कांहीं उपयोग नाहीं. तिकडे तात्यासाहेबांची स्थिति काय असेल कोण जाणें.

**स० बा०**:-माझें चित्त रात्रंदिवस तिकडेसच लागलेलें असतें. (देवीस) आई, तूं आह्मांस जसें संकटांतून पार पाडिलेंस तसेंच प्राणनाथासही संकटांतून पार पाड. एवढीच माझी तुला दोन हात जोडून प्रार्थना आहे. मला संतति नको, दासी नकोत, कांहीं नको, माझ्या पतीची आणि माझी गांठ घालून दे.

**तात्यासाहेब**:-(देवीचे मागून उठून) प्राणप्रिये!

**स० बा०**:-प्राणनाथ, (आलिंगितात.)

**नारोबा कोतवाल**:-(येऊन) सगुणाबाईचा येथपर्यंत तर पत्ता काढला. आतां पुढचा मात्र लागत नाहीं. ती या देवळांत तर नसेलना गेली? (पुढें होऊन सगुणाबाईस पाहून) रांडे, तूं खंड्याची तशी अवस्था करून पळून आलीस, नाहीं? अरे, येथें तात्यासाहेब देखील सुळीची शिक्षा चुकवून आला आहे. तात्यासाहेबांस धरून देण्याबद्दल ठेविलेलें पांचहजारांचें देखील बक्षीस मीच मिळवीन. (शिपायांस) बांधारे याच्या मुसक्या. (शिपाई येतात. रामभट आणि तात्यासाहेब त्यांच्या तरवारी हिसका-

वून घेतात. आणि तीन शिपायांस वार करितात. नारोबा कोतवाल तात्यासाहेबांच्या दंडावर वार करितो. तात्यासाहेब खालीं पडतात. इतक्यांत रामभट नारोबास एक मोठी जखम करितो नारोबा खालीं पडतो )

**स० बा:०**-शिव! शिव !! आमचें दुर्दैव जसें कांहीं हात धुवून आमच्या पाठीस लागलें आहे. आमची गांठ पडली कीं नाहीं तोंच ही जखम लागली. हाय, हाय!

**रा० भ०**:-वहिनीबाई, अशा घाबरूं नका आपण हर प्रयत्न करून जखमेंतील रक्त बंद करूं आणि जखम बरी होण्याची कांहीं तरी तजवीज करूं. ( इतक्यांत एक बैरागी जवळ येतो. )

**बैरागी**:--( जखमा पाहून रामभटास ) तुह्मी भिऊं नका. माझ्याजवळ एक मुळी आहे. ती जखमेस लावून दिल्यावर एका घटकेमध्यें जखमेंतून रक्त वाहावयाचें बंद होतें. आणि तीन दिवसांत जखम बरी होते. मी मुळी आणायास जातों. ( जाऊन येतो ) पहा आतां ( मुळी जखमेस लावतो. रक्त बंद होतें व तात्यासाहेब शुद्धीवर येतात. )

**तात्यासाहेब**:-रामभट, हे कोण? नारोबा कोतवाल आणि त्याचे शिपाई ?

**रामभट**:-होय.

**तात्यासाहेब**:-हे बैरागी कोण?

**रामभट**:-त्यांनीं तुमची जखम बरी करून तुह्मांस जीवदान दिलें.

**बैरागी**:-मी तुमचा मित्र आहे. माझें नांव बिल्वक

नाथ. मी यात्रेस जात आहें. आपण सगळे कोण हें मला सांगाल तर मजवर मोठी कृपा होईल.

तात्या०:-वैरागीबुवा तुह्मी माझी जखम बरी केलीत यामुळें तुह्मी मला मित्राचे ठिकाणीं आहां. तर कांहीं लपविण्याची गरज नाहीं असें समजून मी आपली सर्व हकीकत तुह्मास सांगतों. मी सातान्यास रहात असतों. पुढें कांहीं लबाड लोकांनीं–माझा मुलगा आणि अंतोपंत ह्मणून त्याचा एक मित्र आहे त्या दोघांनीं–खोटीं खतें केलीं.

राम०:-आपणास कसें कळलें कीं हरिपंत आणि अंतोपंत यांनीं खोटीं खतें केलीं ह्मणून ?

ता० सा०:-ज्या दिवशीं सरकारचे शिपाई आपल्या वाड्यांत आले त्याचे आदले दिवशीं ह्मणजे मंगळवारीं हुजुरास हरिपंत आणि अंतोपंत यांनीं खाजगी रीतीनें कळविलें कीं तात्यासाहेब हे खोटीं खतें करीत असतात. आणि हल्लीं देखील द्वारकानाथाचे विरुद्ध एक खोटा रोखा केला आहे. पाहिजे तर श्रीमंतांनीं घराचा झाडा घ्यावा. त्यावरूनच बुधवारीं घराचा झाडा घ्यावयास लोक आले.

राम०:-यावरून उघडच आहे कीं हरिपंत आणि अंतोपंत यांनीं खोटीं खतें केलींच असावींत आणि माझा देखील वहीम त्या दोघांवरच होता. बरें पुढें–

तात्या०:-पुढें मला धरून नेल्यावर दुसऱ्या दिवशीं चौकशी सुरू झाली. परंतु अंतोपंतानें न्यायाधीशाची आधींच चांगली तुंबडी भरली असावी, ह्मणूनच मीं खोटे रोखे केले नाहींत अशा पुष्कळ वेळां

शपथा वाहिल्या तरी त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं मला सुळीं द्यावें ह्मणून फैसला झाला. आदितवारीं ती भयंकर शिक्षा अमलांत आणणार, तों शनवारीं रात्रीं मीं तुरुंगांतून बाहेर पडलों. मग वेष पालटून आडमार्गानें लपत छपत येथपर्यंत येऊन पोंचलों. पुढें काय झालें हें तुह्मां सर्वांना माहित आहेच. बैरागीबुवा पुन्हा मीं तुमचे उपकार मानितों. तुमच्या हांतून नेहमीं अशींच परोपकाराचीं कृत्यें घडोत.

**बिल्वकनाथः**—मीं यांत कांहीं मोठें केलें नाहीं. बरें तुह्मी आतां असें करा कीं येथून लवकर पळून जा नाहीं तर पुन्हां एखाद्या संकटांत पडाल.

**रा० भ०**:—हे ह्मणतात तें खरें आहे. आपण नारोबा कोतवाल आणि त्याचे तीन शिपाई यांचे घोड्यावर बसून पळून जाऊं.

**ता० सा०**:—तुह्मी ह्मणतां तें ठीक आहे. बैरागीबावा जातों आह्मीं. पण आमची ओळख रहाण्याकरितां ही घ्या माझी आंगठी तुह्मांस बक्षीस.

**बैरागी०**—(घेतो) बरें जा आतां तुह्मी सारे.

**सारे०**—बैरागीबुवा, देव तुमच्या हांतून अशींच परोपकाराचीं कृत्यें घडवो.

(तिघेजण तीन घोड्यावर बसून जातात. त्यांचे मागून कोतवाल जातो.)

अंक दुसरा समाप्त.

# अंक ३ रा.

## प्रवेश १.

स्थळ—सातारा—हरिपंताचे घराशेजारची बाजू.

**बिल्वकनाथः**—आज संध्याकाळीं मीं दोघां मनुष्यांस पाहिलें, त्यांपैकीं एकाचा चेहेरा हुबेहुब तात्यासाहेब—जे मला पुण्याचे शेजारीं भेटले व ज्यांची जखम आपल्या मुळीनें मीं बरी केली; त्यांच्या तोंडवळ्याप्रमाणें होता, तर हा कदाचित् त्यांचाच मुलगा असेल, आणि असला तर यानेंच खोटीं खतें करून आपल्या बापास संकटांत घातलें असेल; व ज्याच्या खांद्यावर त्यानें हात टाकिला होता, तो याच्या दुष्टकर्मामध्यें मदत करणारा असावा. ते दोघेजण या घरांत शिरले. काय असेल तें असो! तात्यासाहेबांस मीं प्रथम जेव्हां पाहिलें, तेव्हांपासून त्यांचेविषयीं माझे मनांत कांहीं विलक्षण प्रेम उत्पन्न झालें आहे, आणि त्यांना आपल्या संकटांतून हरप्रयत्नानें मुक्त करावेसें वाटतें. आपण या घरांत शिरून रात्रीची जागा मागावी आणि सकाळपर्यंत कांहीं तरी तजवीज शोधून काढावी. ( घरांत जातो ) शिपायीबोवा, आह्मी पांथस्थ बैरागी आहोंत. एक रात्रभर येथें कोठें कोपऱ्यांत आह्मांला जागा द्याल तर ईश्वरापाशीं आह्मी तुमचें हित चिंतूं. शिपायीबावा, नाहीं ह्मणूं नका; आह्मी अनोळखी गांवांत आलों आहोंत.

**शिपायीः**—आमची कांहीं हरकत नाहीं, बसा या इकडे. ( दोघे बैरागी बसतात. )

**शिपायीः**–कोणिकडे यात्रेस निघलांत तुह्मी ?

**बिल्वकनाथः**–आह्मी रामेश्वराकडे चाललों आहों.

**शिपायीः**–बैरागीबोवा, रामेश्वरास माझ्या नांवाचा एक पैसा आठवणीनें द्या बरें.

**बैरागीः**–हो, हो, अलबत देऊं बरें.

**शिपायीः**–तुह्मी देवडीवर त्या पलीकडच्या कोपऱ्यांत निजा स्वस्थ.

---

## प्रवेश २.

### स्थळ–हरिपंताची खोली.

**हरिपंतः**–अलीकडे अंतोपंताचा माझ्याशीं बोलण्याचालण्याचा प्रकार पुष्कळ बदलला यांत कांहीं शंका नाहीं; आणि काल तर फारच फरक दिसून आला. काल कांहीं मला त्या वेळेस फारसा भेद दृष्टीस पडला नाहीं, परंतु आज जों जों त्याच्या बोलण्याचालण्याच्या प्रकाराचा विचार मी करितों, तों तों तर तो अधिकच दृष्टीस पडतो. इतके दिवस तो माझ्याशीं सलगीनें वागत असे, परंतु अलीकडे तो माझ्याशीं शिरजोरपणानें वागत असतो. त्याचा सर्व डामडौल माझ्या पैशावर चालतो हें आतां तो विसरलासें दिसतें. काल तर त्यानें आपले बोलण्यांत असें दर्शविलें कीं इतके दिवस त्यानें जी खटपट केली ती माझ्याकरितां नव्हे तर त्यानें आपल्या स्वतांच्याकरितां केली. अंत्या असा कां बरें माझ्याशीं वागूं लागला ? तो माझ्याशीं असा कां वागूं लागला हें आतां उघड आहे. जोंपर्यंत त्याला माझी गरज होती, तोंपर्यंत तो मित्रभावानें वागत असे.

परंतु आतां माझ्यामुळें त्यास पुष्कळ ऐवज मिळाला, तेव्हां माझी त्याला आतां गरज उरली नाहीं ह्मणून माझ्याशीं तुटक रीतीनें वागूं लागला आहे. शिव, शिव! मी किती भोळा! त्यानें अव्वलपासून अखेरपर्यंत मला ठकाविलें. मीं पुष्कळ वेळां त्याच्याशीं तुटकपणानें वागण्याचा निश्चय केला, पण काय करावें? माझ्यानें तसें वागवत नाहीं. शिव! शिव! बाबा आणि आई यांची काय स्थिति असेल? ते आतां कोठें असतील? एकदां वाटतें कीं बाबा तुरुंगांतून पळून गेले हें बरें झालें. एकदां वाटतें कीं श्रीमंतांजवळ जाऊन आपण आपला सर्व अपराध कबूल करावा. परंतु असें केलें तरी देखील तें चांगलें नाहीं, कारण तेंणेंकरून लोकांस माझा अपराध कळून माझी छीः थूः होईल.

**बिल्वकनाथः**–[येऊन उभा रहातो.]

**हरिपंतः**–तूं कोण आहेस आणि येथें कशाकरितां आला आहेस?

**बिल्वकनाथः**–मी यात्रेकरू रामेश्वरास जावयाकरितां उत्तर हिंदुस्थानांतून आलों आहें. येतांना पुण्याचे शेजारीं मला कांहीं मंडळी भेटली, त्यांमध्यें एक पन्नास वर्षांचे वयाचे गृहस्थ होते. त्यांना एक जखम लागली होती ती मीं आपल्याजवळ असलेल्या एका मुळीनें बरी केली; आणि मग त्यांना त्यांची हकीगत विचारिली. ते ह्मणाले. "मी सातारचा राहणारा, मी तेथें सुखानें वीस पंचवीस वर्षें काढिलीं. पुढें माझ्या मुलानें एका वाईट मनुष्याच्या संगतीस लागून खोटीं खतें केलीं."

**हरीपंतः**–[मनांत] मीं खोटीं खतें केलीं हें बाबांस कसें बरें कळलें ?

**बिल्वकनाथः**–"श्रीमंतांनीं फारशी चौकशी न करितां मला सुळीची सजा फर्माविली आणि मला आदित्यवारीं सुळीं देणार तों शनिवारीं रात्रीं तुरुंगांतून पळून आलों." मग पुढें ते आपल्या वाटेनें गेले. मीही यात्रेच्या संबंधानें साताऱ्यास आलों आणि पाहातों तों तुमचा तोंडवळा त्यांच्याशीं पुष्कळ मिळतो, असा वाटला. तेव्हां मीं तर्क केला कीं आपल्या बापास संकटांत घालणारे चिरंजीव हेच असावे. आणि मग त्यांना दोषमुक्त करून त्यांची सुटका करण्याच्या उद्देशानें या घरांत येऊन शिपायांस विचारून एक रात्र वसति केली. मी निजलों असतां माझ्या शेजारीं खोलींत कोणी बोलत आहे असें वाटल्याव-रून लक्ष देऊन ऐकूं लागलों तों तुह्मी आणि तुमचे मित्र-ज्यांचें नांव अंतोपंत आहे असें मला पुढें कळलें-ते असे–खोट्या खतांविषयीं बोलत होतां, असें मला आढळून आलें. तुह्मीं खोटीं खतें कशीं केलीं, त्या-संबंधीं तुमचा दोघांचा पत्रव्यवहार कसा काय चालला होता, इत्यादि सर्व गोष्टी मीं ऐकिल्या. आतां माझ्या-पुढें नाहीं होय ह्मणून तुमचा नीट परिणाम लागणार नाहीं. तर मुकाट्यानें तो पत्रव्यवहार मला दाखवा; ह्मणजे श्रीमंतांपुढें मी आपली साक्षी देऊन जी शिक्षा तुमचे वडील हल्लीं भोगीत आहेत ती तुह्मास भोगा-वयास लावीन.

**हरिपंतः**–पण–

**बिल्वकनाथः**–पण नाहीं नी कांहीं नाहीं. मी तुम्हांला पुन्हां एकवार सांगतों कीं अंतोपंताशीं काल-चें तुमचें भाषण मीं ऐकिलें. आतां माझ्यापुढें कांहीं लटपट चालावयाची नाहीं. चल, दाखीव, मला तो पत्रव्यवहार.

**हरिपंतः**–पण बैरागीमहाराज, जर माझा अपराध लोकांस कळला तर लोकांत माझी छिः थूः होईल.

**बिल्वकनाथः**–दुष्टा, खोटीं खतें करून आपल्या बापास संकटांत घालण्यास तुला शरम वाटली नाहीं, आणि आतां लोकांमध्यें आपली फजीती होईल ह्मणून तुला शरम वाटावी काय? तूं जर मला अंतोपंताशीं खोट्या खतांचे संबंधानें झालेला पत्रव्यवहार न दाखविशील तर मी आतांचे आतां श्रीमंतांकडे जाऊन त्यांस सर्व मजकूर कळवीन आणि तेच तुझे घरांतून पत्रव्यवहार बाहेर काढितील. मग तुझा परिणाम काय होईल याची कल्पना तुझी तूंच कर.

**हरिपंतः**—[ विचार करीत उभा रहातो. ]

**बिल्व०ः**— अरे, विचार कसला करतोस! दाखवि-तोस कीं नाहीं तो पत्रव्यवहार? नाहीं तर हा मी चाललों. [जाऊं लागतो. ]

**हरिपंतः**— अहो, तुमच्या पायां पडतों, अंमळ थांबा.

**बिल्व०ः**—मी एक क्षणभर देखील थांबावयाचा नाहीं, आतांच्या आतां दाखीव मला तो.

**हरिपंतः**—बरें, दाखवितों, चला माझ्याबरोबर [हरिपंत त्यास एके खोलीजवळ नेतो आणि तींत

अंधेर असल्याकारणानें दिवा पुढें करून ह्मणतो ] या खोलींत पत्रव्यवहाराचीं दप्तरें आहेत; या उजव्या बाजूस जिना आहे. दिसला कीं नाहीं; ( बिल्वकनाथ पुढें डोकें करून पाहतो, हरिपंत त्यास गचांडी मारून त्या तळघरांत लोटून देतो आणि बाहेरून कुलूप लावून निघून जातो.)

---

## प्रवेश ३.

स्थळ—हरिपंताचे घरांतील तळघर.

**बिल्वकनाथः**—अरे, त्या हरामखोरानें मला या तळघरांत लोटून दिलें! कोंडलेल्या हवेनें मी किती गुदमरून गेलों आहे! अरेरे! (नाक मुरडून ) काय दुर्गंधि सुटली आहे येथें! इकडून तिकडे पाकोळ्या उडतांना माझ्या अंगावर हापटत आहेत! येथें सापांचीं किंवा (शहारे देऊन ) विंचवांचीं जर बिळें असलीं तर आपलीं लवकरच शंभर वर्षे भरलीं असें समजलें पाहिजे! आतां येथून बाहेर पडण्याची तर आशाच नको. मी येथें मेलों तर माझ्या ह्मातान्या आईला ही खबर कोण सांगेल! मी पुष्कळ दिवस परत आलों नाहीं हें पाहून तिची काय अवस्था होईल! शिव शिव! आईनें बाजीरावांस द्यावयाकरितां जें पत्र दिलें आहे, तें न देतां मध्येंच हें काय मी करून बसलों! तात्यासाहेब ते कोण माझे आणि मी कोण त्यांचा! त्यांच्यासाठीं खटपट करून मीं आपला जीव मात्र धोक्यांत घालून घेतला. बरें असो! इतकें तरी

चांगलें कीं परोपकाराच्या उद्योगांत मला मरण येत आहे. पण बाहेर पडण्याचा कांहीं तरी उपाय करावा! नाहीं सुटका व्हावयाची हें तर ठाऊक आहेच. ( भिंती चांचपून ) ह्या भिंती तर मातीच्याच आहेत आणि हाताला ओलसर लागताहेत, यावरून उकरावयास सोपें जाईल असें वाटतें. पण उकरतां उकरतां एखादा साप ( शहारे देऊन ) फोसकिनी बाहेर पडला तर मग कसें होईल! पण येथें अन्नपाण्यावांचून कुजून मरण्यापेक्षां सर्पदंशानें एकदम मरणें बरें! ( काठीनें उकरूं लागतो, भिंतींतून उजेड पाहून ) उजेड दृष्टीस पडला यावरून भिंत संपली असावी असें वाटतें ( उकरून एक मोठा भोंसका करितो आणि त्यांतून डोकें बाहेर काढून पाहतो. ) ही एक जुनी पडकी विहीर आहे. हिच्या भिंतीवरून सहज चढून जातां येईल. बरें तर चढावें या भिंतीवर, ( चढून बाहेर पडतो; आवेशानें ) चांडाळा, हरिपंता, तात्यासाहेबांस आणि मला तूं मृत्यूचे तोंडांत विनाकारण देत होतास त्याजबद्दल तुझा सूड घेण्याकरितां परमेश्वरानें मला मुक्त केलें. अधमाधमा, तुझ्या ह्या दुष्कृत्याबद्दल तुझें यथायोग्य पारिपत्य न करीन तर मला सनातन नरकवास प्राप्त होवो. ( जातो. )

---

## प्रवेश ४ चवथा.

स्थळ—सातारा येथें पिलंभटाच्या घरांतील एक खोली.

पिलंभट लोडाशीं टेंकला आहे.

**पिलंभटः**—रामकृष्णहरे, रामकृष्णहरे. ( शिंकतो. ) आज कोठलें आमंत्रण येणार आहे? आज लागोपाठ सात दिवस मला शिंका पूर्वेस येत असतात आणि सहा दिवस सहा ठिकाणाचीं आमंत्रणें आलीं. आज देखील पूर्वेच्याच दिशेस शिंक आली. पहावें आतां कोठलें तरी जेवणाचें आमंत्रण येतें किंवा नाहीं तें ( बजंभट येतो. )

**बजंभटः**—नमोनमः पिलंभट, ठीक आहेना?

**पिलंभटः**—यावें तुह्मी बजंभट, बसा असे. कोणीकडे स्वारी?

**बजंभटः**—इकडेसच आलों होतों. विठ्ठलपंत पटवर्धन आहेत ते, त्यांच्या घरीं पांच मेहुणें सांगितलीं आहेत जेवायाला. त्यांत मी एक मेहुण (बोटें घालून) तुह्मी दुसरे, दादंभट तिसरे, काकंभट चवथें, आणि कोटंभट पांचवें. अशीं पांच मेहुणें बोलाविलीं आहेत. बोलावणें पोचलेंना ? पिलंभट. लवकरचाच बेत आहे. बरें. मी जातों आतां. [ खांद्यावरचा रुमाल उडवितो. ]

**पिलंभटः**—अहो बजंभट घाई कसली तुह्माला एवढी? मला सांगा पाहूं पांच मेहुणें विठ्ठलपंतांनीं कशाकरितां बोलाविलीं आहेत तीं ?

**बजंभटः**—अहो कशाकरितान् विशाकरितां काय

घेऊन बसलां अहांत? तुह्माला आह्माला तें काय घेऊन करावयाचें आहे? चमचमीत जेवण मिळालें आणि दक्षणा मिळाली ह्मणजे झालें. [ रुमाल उडवीत जातो. ]

**पिलंभटः**—शकुनमंजरीमध्यें सांगितलें तें कांहीं खोटें नाहीं, कीं पूर्वेस शिंक आली ह्मणजे मिष्टान्न मिळतें.

शिक्का वै दीशि पूर्वस्यां मिष्टान्नं प्रापयेत् खलु ॥

पूर्वेस शिंक आली ह्मणजे मिष्टान्न प्राप्त होतें असें जें शकुनमंजरींत लिहिलें तें खरें आहे. त्याचप्रमाणें इतर दिशेस आलेल्या शिंकांचींही फळें खरींच असलीं पाहिजेत. पुढचे चरण काय आहेत बरें? [ वर पाहून आठवितो. ]

शिक्का वै दिशि पूर्वस्यां मिष्टान्नं प्रापयेत् खलु ॥
क्षवयुर्दक्षिणस्यां चेत् शोकमानयति ध्रुवं ॥
पश्चिमस्यां क्षवो दद्यादंगनालिंगनं सुखं ॥
उत्तरस्यां क्षवः स्याचेदपारं धनमाप्नुयात् ॥

पूर्वेस शिंक आली ह्मणजे मिष्टान्न प्राप्त होतें तें खरें आहे. प्रत्यक्ष आपल्या अनुभवास आलें. दक्षिणेस शिंक आली ह्मणजे शोक प्राप्त होतो. आपल्याला शोक कांहीं नको आहे; बरें पुढें. पश्चिमेस शिंक आली ह्मणजे काय सुंदरी प्राप्त होते, आणि उत्तरेस शिंक आली ह्मणजे काय असंख्य द्रव्य प्राप्त होतें? आपल्याला सुंदरीची कांहीं फारशी जरूर नाहीं, पण अपार धन मिळेल तर बरें होईल. यासाठीं शिंक आली ह्मणजे उत्तरेस तोंड करावें ह्मणजे झालें. नाकांत

आतां धोतराची दशी घालून शिंक काढितों. ही पूर्व, ही दक्षिण, ही पश्चिम आणि ही उत्तर. (उत्तरेस बोट करून) या दिशेस शिंक आली पाहिजे. (धोतराची दशी नाकांत घालतो, पण उत्तरेस तोंड फिरवायाच्या आधीं येऊन जाते.) अरेरेरेरेरे? एक शिंक वायां गेली! बरें, निराश न होतां पुन्हा दशी घालून शिंक काढावी.

प्रयत्नो नैव त्यक्तव्यो न वै त्यज्यः कदाचन ॥
फलं वै लभते नैव संशयो नैव संशयः ॥ १ ॥

(दशी घालून शिंक आणितो, पण पहिल्याप्रमाणेंच उत्तरेकडे तोंड करावयाच्याआधीं नाहींशी होते.] शिव! शिव! दोन शिंका वायां गेल्या. आतां काय करावें बरें? [विचार करून] हां हां! उत्तरेसच तोंड फिरवून बसावें आणि शिंक काढावी ह्मणजे झालें. [तोंड फिरवून बसतो व दशी घालून शिंक काढितो. मिटक्या मारून] आतां मात्र उत्तरेस शिंक आली, आतां आपल्याला द्रव्यप्राप्ति होईल.

॥ उत्तरस्यां क्षवः स्याच्चेदपारं धनमाप्नुयात् ॥

[इतक्यांत सदोबा येतो.]

**सदोबाः**—रामराम, सास्तरबुवा.

**पिलंभटः**—काय काम आहे रे?

**सदोबाः**—योक प्रश्न इचारायाचा हाय म्हूनश्येनी आलुंया.

**पिलंभटः**—काय प्रश्न आहे, बोल पाहूं?

**सदोबाः**—मी योक अंतूपंत म्हून गिर्‍हस्त हायति त्येंच्यासंगं झटापटी करूनश्येनी लयलय पैका घेतलया.

पन मंग माझें मन मला खाऊं लागलं, म्हून तुमाकड आलुया त्यो पैका मला पचल कीं न्हायी म्हून इचारन्यासाठीं.

पिलंभटः–असं काय? मी भगवद्गीता आणितों. तीमध्यें तूं काडी घालून एक पान काढ, ह्मणजे मी अर्थ करून तुला सांगतों. अग, ए, अग-काय शिंचीला करावें; मला ओच देत नाहीं. [मोठ्यानें] अगे ए-ए-ए.

पिलंभटाची स्त्रीः–(आंतून) ओ-ओ-ओ.

पिलंभटः–(दांत ओंठ खाऊन.) अग शिंच्ये इकडे ये, आणि मला ती भगवद्गीतेची पोथी दे काढून.

पिलंभटाची स्त्रीः–(येऊन) पोरगी रडत होती तिला उगी करीत होत्यें ह्मणून थोडासा उशीर झाला, त्यांत इतकें चडफडावयास काय झालें मेलें. (रागानें पहात उभी रहाते.)

पिलंभटः–अगे शिंदळिचे, ती भगवद्गीतेची पोथी आणून दे. उगीच माझ्या डोक्याशीं कटकट लावूं नकोस.

पिलंभटाची स्त्रीः–(पोथी आणून पिलंभटापुढें हापटते) ही घ्या पोथी. (जाते.)

पिलंभटः–(सदोबास) ह्या पोथीमध्यें हें दांतकोरणें घाल पाहूं (सदोबा तसें करितो.)

पिलंभटः—(एक पान काढून वाचतो) ऐक. (वाचतो.)

'अक्षराणामकारोहं द्वंद्वः सामासिकेषु च'

सदोबाः—काय अरथ त्येचा सास्तरबुआ?

पिलंभटः—सांगतों ऐक, भगवान् काय ह्मणतात?

अक्षराणामकारोहं ह्मणजे काय कीं अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, इत्यादि जीं अक्षरें ळ, क्षः, ज्ञः पर्यंत आहेत, त्यांमध्यें अ हें अक्षर जें आहे कीं नाहीं तें अक्षरच परमेश्वर. 'अ' हें अक्षर परमेश्वर आहे, तूं कोणाचें द्रव्य हरण केलें ह्मणून ह्मणालास?

**सदोबाः**—अंतूपंत हायति त्येंचें.

**पिलंभटः**-"अंतोपंत" यांतला शब्द आहे "अनंत" आणि "अनंत" या शब्दाचा प्रारंभ आहे 'अ' ह्या अक्षरानें आणि 'अ' हें अक्षर परमेश्वर आहे. तेव्हां अनंताचें द्रव्य हरण करणें, ह्मणजे परमेश्वराचें द्रव्य हरण करण्याप्रमाणें आहे. शांतं पापं! शांतं पापं! समजलास? तें द्रव्य परमेश्वराचें आहे, तें तुला पचावयाचें नाहीं. बरें पुढें [वाचून]

अक्षराणामकारोहं द्वंद्वः सामासिकेषु च

[वर पाहून] 'द्वंद्वः सामासिकेषुच' ह्मणजे काय कीं सामासिक ह्मणजे एकत्र झालेले, जुळलेले, लढाई करणारे. त्या लढाई करणारांमध्यें परमेश्वर जो आहे तो द्वंद्व आहे. द्वंद्व ह्मणजे काय तर जोडी. त्या तंटा करणारांमध्यें भगवान् परमेश्वर आहे कीं नाहीं, तो द्वंद्वाप्रमाणें ह्मणजे जोडीप्रमाणें आहे. तर याचा दाखला असा, कीं तूं जेव्हां अंतोपंताशीं झटापट खेळत होतास, त्याकाळीं भगवान् परमेश्वर जोडी होते. ह्मणजे त्या ठिकाणीं ते अदृश्यरूपानें होते. त्यांनीं तुला अंतोपंतापासून द्रव्य हरण करितांना पाहिलें. तर जें द्रव्य तूं चोरिलें आहेस, तें तुला कांहीं पचावयाचें नाहीं समजलास?

**सदोबाः**-(घाबरून) आतां कसें करावें शास्त्रबुवा?

**पिलंभटः**-काय करावें ह्मणजे काय? कोणा-तरी गरीब शास्त्रीबावास दिलें पाहिजे.

**सदोबाः**-(हळहळून) काय समदा बी पैका द्यायाला व्हावा ?

**पिलंभटः**-सगळा ह्मणजे काय? जें जें कांहीं तूं अंतोपंतापासून हिरावून घेतलेंस, तें सारें दिलें पाहिजे समजलास.

**सदोबाः**-तुमांसनी मी इतकी तसदी दिली, तर तुमीच घ्या समदा पैका ह्मणजे झालं.

**पिलंभटः**-(मनांत) शिंकेचा प्रत्यय आलारे आला! (मोठ्यानें) कोठें आहे द्रव्य दाखीव पाहूं.

**सदोबाः**-(धोतराचें गांठोडें उघडें करून) हें पघा.

**पिलंभटः**-(मनांत थक्क होऊन) माझ्या सात पिढ्यांना हें द्रव्य पुरेल. (मोठ्यानें) ठेव इथें तें द्रव्य. आतां तूं पापापासून मुक्त झालास बरें. माझ्याकडे प्रश्न विचारायास आला नसतास, तर तुझ्या बेचाळीस पिढ्या निरय नामक नरकांत बुडाल्या असत्या. राम-कृष्ण हरे! रामकृष्ण हरे!!

**सदोबाः**-[शहारे देऊन] बेचाळीस ह्मंजे किती इसा शास्तरबुआ?

**पिलंभटः**-बेचाळीस ह्मणजे दोन इसा आणि वर दोन समजलास?

**सदोबाः**-दोन इसा अन् दोन इकत्या पिढ्या नरकामंदीं बुडाल्या असत्या ह्मंता? तुमचे लई उपकार माझ्या डुईयर झाल्याती. जातो मी सास्तरबुआ.

**पिलंभट**ः–जा बरें.

**सदोबा**ः–( जातो. )

**पिलंभट**ः–शिंकेचा प्रत्यय आला बोवा. द्रव्य तर खूपच आहे. पण आतां एकदां केव्हां तरी पश्चिमेस शिंक काढावी ह्मणजे ( मिटक्या मारून, भिंवया वर चढवून ) सुंदर स्त्री मिळेल. शकुनमंजरी खरी आहे, ही शिंकेची युक्ति कोणाला सांगूं नये आपण.

---

## प्रवेश ४ था.

स्थळ–हरिपंताची खोली. हरिपंत लोडाशीं टेंकला आहे.

**हरिपंत**ः–अरेरे, त्या बैराग्यास तळघरांत लोटून देऊन मीं आपल्या अपराधांत भर घातली. एव्हांना तो तेथें मरून देखील गेला असेल. शिव शिव ! काय माझी स्थिति तरी? मला कांहीं झालें तरी सुख ह्मणून मिळावयाचें नाहीं असें वाटतें. माझें मन शुद्ध नसल्या कारणानें मला कधीं स्वस्थपणें झोंप देखील येत नाहीं. बोलतांना, चालतांना, सदोदित माझीं पापें माझ्या डोक्यांपुढें उभीं असतात. एक पाप केलें, तें झांकून टाकण्याकरितां दुसरें करावें, दुसरें झांकून टाकण्याकरितां तिसरें करावें, याप्रमाणें पहिल्यापासून माझा क्रम चालला आहे. प्रथमच पाप केलें नसतें, तर ही दुष्कृत्यांची परंपरा माझ्या हातून कशाला घडली असती? ( अंतोपंत येतो. )

**अंतोपंत**ः–नमस्कार हरिपंत!

**हरिपंतः**--नमस्कार.

**अंतोपंतः**--हरिपंत, आजपर्यंत मी जसा सदो-दित तुझ्या हिताकरितां झटलों, तसें यापुढें ही झटावें, असा माझ्या मनाचा संकल्प आहे. तुला आठवतच असेल, कीं मी तुला एकदां एक सुरेख बायको पाहून देईन ह्मणून सांगितलें होतें?

**हरिपंतः**--हो पुरतें आठवतें ( मनांत)—कोणत्या संधानानें तो बोलत आहे बरें? दुसरें कसलें संधान, रुपये उपटावयाचेंच दुसरें काय? या खेंपेला त्याला फसवावयाचें नाहीं असा निश्चय करितों.

**अंतोपंतः**--तर मी तुह्मासाठीं एक सुरेख बायको योजिली आहे. काल ती मुलगी आपल्या दासीबरोबर (ती तिची दासीच असावी असें मला वाटतें ) महाल-क्ष्मीचे देवळास जात होती. तिला मीं माडीवरून खा-लून जातांना पाहिली. तिचे केश काळेभोर असून मध्यें एक बारीक भांगाची रेषा होती, तिच्यामध्यें एक शेंदराचा टिपका दिला होता. तिचें कपाळ कसें रुंद अर्धचंद्राकार होतें! तिच्या भिंवया धनुष्याप्रमाणें कमानदार होत्या. तिचे डोळे कसे काळेभोर .आणि मोठे होते. आंगावर दागिने बिगिने कांहीं फारसे नव्हते, पण दागिन्यांनीं तिच्या सौंदर्यांत भर पडलीच नसती.कारण दागिन्याशिवायच ती सौंदर्याचे शिखरास जाऊन पोहोंचली होती! ( अंतोपंत सहज खिडकींतून पाहतो, इतक्यांत ती मुलगी दासीसह खालून जाते.)

**अंतोपंतः**--हरिपंत, या लवकर हिकडे. रस्त्यांतून

पहा तीच मुलगी चालली आहे. (हरिपंत पाहून थक होऊन जातो.)

**हरिपंतः**–(मनांत)मीं आतां इतक्यांतच निश्चय केला होता, कीं अंतोपंताशीं तुटक रीतीनें वागावयाचें ह्मणून; पण या स्त्रीचें सौंदर्य पाहून आपला मनोनिग्रह नाहींसा झाला आहे.(मोठ्यानें) अंतू, तूं वर्णन केलेंस त्यापेक्षांही जास्ती सुंदर आहे; ही मजजवळ नेहमीं असावीशी वाटते. तर या करितां ती कोण आहे, कोठली वगैरे चौकशी करून मला कळीव. तसेंच, ती मजजवळ रहाण्यास खुषी आहे किंवा नाहीं, याचाही खुलासा काढ. आणि जरी ती खुषी नसली तरी—

**अंतो०**:–समजलों मी तुह्मी काय ह्मणणार तें. त्या रखमी प्रमाणें—

**हरि०**:–(हळू) बस बस तसेंच कर ह्मणजे झालें.

**अंतो०**:–(मनांत) येथें खूप मोठा डल्ला मारण्याची वेळ आहे. (मोठ्यानें) पण हरिपंत या गोष्टीस पैसा पाहिजे, आणि गोष्ट सिद्धीस गेली तर मला चांगलें बक्षीस दिलें पाहिजे.

**हरि०**:–हे घे सध्यां दोनशें रुपये. आणि ती मुलगी मला मिळवून दिल्यावर मग आणखी दोनशें रुपये तुला बक्षीसादाखल देईन.

**अंतो०**:–दोनशाचेंच जर बक्षीस असेल तर आपल्याच्यानें नाहीं बोवा काम व्हायचें. आपल्याला पांचशें पाहिजेत.

**हरिपंत**–अंतोपंत, तीनशें घे. आणि काम कर.

**अंतोपंत**–मला पांचशें पाहिजेत.

**हरीपंत**—बरें, चारशे घे मग तर झालें कीं नाहीं.

**अंतापंत**--पांचशेला एक कवडी कमी घेणार नाहीं. काम कांहीं सोपें नाहीं. पांचशें द्यावयास खुषी असला, तर काम करितों, नाहीं तर नाहीं.

**हरीपंत**--(मनांत) पहा अंतू कसा अट्टल सोदा आहे तो. माझ्या हितासाठीं सदोदित झटण्याचा त्यानें निश्चय केला आहे, असें तो ह्मणतो; पण पांचशेला एक कवडीही कमी घेत नाहीं. (मोठ्यानें) बरें पांचशें घे आतांतर झालेंना.?

**अं० पं०**:--आतां काय? तीन दिवसांत ती मुलगी तुझ्या पलंगावर न बसली तर माझें नांव मी बदलून ठेवीन. (जातो)

**ह० पं०**:–(मनांत)अंतूची हरामखोरी पाहून माझ्या पायांची आग मस्तकास चढते. बरें, मी शपथ वाहतों कीं ही स्त्री मिळाल्यावर मी अंतूशीं कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार करणार नाहीं ह्मणून. अहाहा, काय त्या स्त्रीचें सौंदर्य! बरें, झाली गोष्ट ती झाली. पुन्हां अंतोपंताच्या तावडींत सांपडावयाचें नाहीं.

**अं०पं०**:-( जातां जातां वाटेंत हांसून ) मीं पांचशें पेक्षां जास्ती जरी रुपये मागितले असते तरी हरीनें ते दिले असते. ( मिशांवर ताव देऊन ) पण काय चिंता आहे? हरिपंताची सर्व जिंदगी पुढें मागें केव्हां तरी माझीच होणार आहे. (हांसून) माझ्या बुद्धीपुढें कोणाचें कांहीं चालत नाहीं !

---

## प्रवेश ५ वा.

स्थळः—सातारा येथें अंतोपंताचे घरांतील एक खोली.

**अं० पं०**:—आजपर्यंत जसें मीं शेंकडों स्त्रियांस फसविलें आणि त्यांस वश करून घेतलें, त्याप्रमाणें या मुलीस देखील वश करून घेईन; नाहीं तर मी आपलें नांव बदलून ठेवीन! हरिपंताच्या जवळून आज दोनशें रुपये उपटले, आणि पुढें आणखी पांचशें उपटणार. बरें हे पांचशें मिळाल्यावर पुढें कोणत्या रीतीनें बरें आणखी त्याच्यापासून उपटावे ? बरें, पुढचें पुढें. त्याची काळजी इतक्यांत कशाला?. जोंपर्यंत माझी तीक्ष्ण बुद्धि मजजवळ आहे, तों पर्यंत कांहीं तरी उपायांनीं मी हरिपंतापासून पैसे उपटितच राहीन. हरिपंत बिचारा अगदींच भोळा! त्याची मला कधीं कधीं दया येते. पण दुनियेमध्यें त्याच्यासारखे भोळे लोक आहेत, ह्मणूनच आह्मांसारख्यांना डल्ला मारावयास सांपडतो. बरें, मी गोविंदपंत माझा विश्वासू कारकून याला पाठविलें होतें; तिकडून तो अझून कां बरें नाहीं आला ?

(गोविंदपंत येतो.)

**गोविंदपंतः**—नमस्कार.

**अंतोपंतः**—बसा, मी आतांच तुमची आठवण केली होती. तुह्मी फार दमलां असाल ?

**गोविंदपंतः**—दमलों ह्मणजे काय ? आज दोन

दिवस फोडणीच्या पोह्यांवर आहे ! बारा तास घो-ड्यावर बसून साताऱ्यास आलों ! हुश !

**अंतोपंतः**-बरें तुह्मी ज्या करितां गेलां होतां, तें काम फत्तें झालें किंवा कसें ?

**गोविंदपंतः**-हो फत्ते झालें तर ? तात्यासाहेब येथील तुरुंगांतून पळून गेल्यावर तुह्मी मला पन्नास रुपयांचें बक्षीस देऊन सांगितलेंत कीं, कसें तरी करून त्यांना पकडून दे. मग तावडतोब मी येथून एक उ-मदा घोडा घेऊन पुण्यास गेलों, कारण मला वाटतच होतें, कीं तो पुण्यास जाऊन सगुणाबाईस घेऊन कोठें-तरी उत्तर हिंदुस्थानांत चालला असावा; यावरून मी पुण्यास गेल्यावर प्रथम नारोबा कोतवालाच्या घरीं गेलों, आणि माझें काम सांगून कांहीं शिपाई मागितलें. त्यानें सगुणाबाई आपल्या हांतून कशी निसटून गेली, व तिला सोधावयास जात असतां तात्यासाहेब वगैरे कसे भेटले, इत्यादि हकीकत सांगितली; आणि ह्मणाला, सगुणाबा-ईस धरून द्याल तर तुह्मांस चाळीस रुपये बक्षीस देईन. त्याचें ह्मणणें कबूल करून मी तेथून चार शि-पाई घेऊन, तात्यासाहेब आणि सगुणाबाई यांच्या शोधार्थ निघालों. जातां जातां रात्र झाली ह्मणून आह्मी एका खेड्यांत उतरलों. तेथें एका घरांत आह्मी गेलों आणि रात्रीची वस्तीस जागा मागितली. परंतु घरची बाई जराशी गोंधळांत पडली, आणि मग ह्मणाली, बाबांनों हें घर फार लहान आहे. येथें तुह्मांस कशी जागा मिळेल ? ती प्रथम गोंधळांत पडली यावरून मला शंका आली कीं, येथें कांहीं तरी गूढ आहे.

इतक्यांत अचानक तेथें तात्यासाहेब आले. त्यांस पाहिल्याबरोबर आम्हीं त्यांस पकडिलें आणि घरांत शिरलों. तों सगुणाबाई दृष्टीस पडल्या. त्यांनाहि आम्हीं पकडलें. त्या दोघांस घेऊन आम्ही पुण्यास आलों, आणि त्यांस नारोबा कोतवालाचे स्वाधीन केलें. व कोतवाल-जींनीं मला चाळीस रुपये सगुणाबाईस धरून दिल्याबद्दल बक्षीस दिले, आणि मग ती आनंदाची खबर कळवि-ण्याकरितां ताबडतोब तुमच्याकडेस आलों. कशी काय कामगिरी बजाविली ?

**अतोपंतः**–अगदीं सोळाआणे. हें घ्या तुमचें बक्षीस.

**गोविंदपंतः**–( घेऊन ) मी जातों आतां घरीं जेवायास ( जातो. )

## तिसरा अंक समाप्त.

# अंक ४ था.

## प्रवेश १ ला.

स्थलः—सातारा येथील एक रस्ता.

(वाराणशी आपल्या सखीबरोबर देवीचे देवळांत जात आहे, मागून पिलंभट)

**पिलंभटः**-(मिटक्यामारून) अहाहा! काय स्त्री आहे पण खुपसुरत! तिचें एकवार जर मला आलिंगन मिळेल, तर मी किती धन्य होईन! अरे! काय प्रभाव आहे ह्या मदनाचा? मी इतका म्हातारा झालों आहे, तरी ही स्त्री पाहून माझ्या अंतःकरणांत कशी चळवळ सुरूं झाली आहे? अहाहा! हिच्याकडे टक लावून पाहात उभें रहावेंसें वाटतें. हिचें सौंदर्य असें कांहीं आहे कीं, ह्या डोळ्यांनीं हिच्याकडे कितीवेळ जरी पाहिलें, तरी ते तृप्त होणार नाहींत असें वाटतें. ही आपणास कशी मिळेल बरें? बरें? हिच्याकडे पाहून जसा मी मोहून गेलों आहे, तशी ती देखील माझ्याकडे पाहून मोहून जाणार नाहीं ह्मणून कशावरून? आणि ती जर मला पाहून भुलली, तर मग काय! माझी इच्छा तेव्हांच तृप्त होईल. या साठीं मी आपलें सुंदर शरीर तिच्या डोळ्यांसमोर आणितों. (वाराणशीपुढें लंगडत लंगडत जाऊन तिच्याकडे तोंड करून उभा राहतो. ती त्याच्याकडे न पाहतां पुढें जाते.)

**पिलंभटः**-(दुःखानें) अरेरे! तिनें माझ्याकडे पाहिलें देखील नाहीं! बरें आतां काय करावें? हो हो

एक युक्ति आठवली मला. शकुन मंजरींत लिहिलें आहे कीं:–

पश्चिमस्यां क्षवो दद्यात् अंगनालिंगनंसुखम् ॥

तर आतां पश्चिमेस शिंक काढली ह्मणजे झालें. ही पूर्व, ही दक्षिण, ही पश्चिम, आणि ही उत्तर. पश्चिमेस ह्मणजे या दिशेस ( बोट करून ) शिंक आली पाहिजे. नाकांत धोतराची सुरळी घालून शिंक आणिली पाहिजे. ( शिंक येते, पण पश्चिमेस तोंड फिरवायाचे आधींच येऊत जाते. ) (हळहळून ) शिवशिव! दक्षिणेस शिंक आली आतां शोक प्राप्त होईल!

क्षवथुर्दक्षिणस्यां चेत् शोक मानयति ध्रुवम् ॥

तर आतां मुकाट्यानें निघून जावें हें बरें. ती स्त्री आज आपणास प्राप्त होत नाहीं. (जाऊं लागतो.) पण बुवा माझा पाय कांहीं या स्त्रीला सोडून मला जाऊन देत नाहीं. बरें काय होईल तें होवो, या स्त्रीचें तर एकवार आलिंगन घेतोंच. ( लंगडत लंगडत तिच्यापाशीं जातो, आणि तिच्या अंगावर हात टाकणार इतक्यांत अंतोपंत येतो. )

**अं० पं०**:–(मनांत) हीच स्त्री हरिपंतासाठीं आपणांस वश करावयाची आहे. तर ही संधी उत्तम आहे तिच्याशीं ओळख करून घेण्यास. ( मोठ्यानें ) अरे दुष्टा दूर हो. खबरदार त्या स्त्रीस हात लावशील तर!

( अंतोपंत पिलंभटास जमिनीवर झुगारून देतो. )

**पिलंभट**:--दक्षिणेस शिंक आली त्याचें फळ हें. आतां माझें आंग ठेंचून गेलें आहे. तर कसचा देव

नी कसचें काय ? घरींच जावें हें बरें. रामकृष्ण हरे ! रामकृष्ण हरे ! ! (जातो.)

अंतोपंतः--बाई तुझाला कोठें जावयाचें आहे तें मला सांगा झणजे मी तुझांला तेथवर नेऊन पोंचवितों.

दासीः--आझांला मंगळवार पेठेंत जावयाचें आहे.

अं० पं०:--बरें चला मी तुझांला तुमच्या घरापर्यंत नेऊन पोंचवितों; नाहीं तर त्या झाताऱ्यासारखा दुसरा कोणी दुष्ट तुझांला भेटेल आणि तुमच्या अंगाला लगटूं लागेलबिगेल एखादा.

वाराणशी आणि दासीः--बरें चला तुमचे आझांवर फार फार उपकार होतील.

अं० पं०:--उपकार कसले. (मनांत) तुह्मी मला तुमच्या बरोबर येऊं देतां हे तुमचेच उपकार माझ्यावर झाले झणायाचे. (चालतात.)—

दासीः-(घराशीं जाऊन) हें आमचें घर. वारूबाईचें आपणांस असें म्हणणें आहे कीं घरांत येऊन थोडासा फराळ करून मग जावें.

अं० पं०:--तुमच्या बाईच्या आग्रहास्तव मी फराळ करावयास राहतों (मनांत) येथपर्यंत तर काम नीट निभावलें.

(घरांत गेल्यावर दासी पेढे, बरफी फळफळावळ वगैरे एका ताटांत घेऊन येते.)

वाराणशीः--फराळ करावयास सुरवात करावी आतां.

अं० पं०:--(फराळ करितो) (दासीस) बाई तुम्ही माझा आदर सत्कार केलात त्यावरून मला एक

गोष्ट विचारावीशी वाटते ती तुम्ही सांगावयाला अन-मान करणार नाहींसें वाटतें.

दासीः--काय विचारावयाचें आहे तें ऐकूंद्या बरें.

अं० पं०:--तुमच्या यजमानीणबाई राहणाऱ्या कोठल्या? त्या येथें एकट्याच कशा राहतात, त्यांचे आईबाप कोण वगैरे हकीगत मला विचारावीशी वा-टते. तर ती मला कळविण्यास कांहीं चिंता नसल्यास तुम्ही मला कळवाल तर घटकाभर करमणूक होईल.

वाराणशीः--(दासीला) अग चिंता कसली आहे. सांग माझ्या फुटक्या नशिबाची हकीगत त्यांना.

अं० पं०:--बाई ह्या गोष्टीचें कथन केल्यानें जर तु-ह्मांला दुःख होईल तर मला ती ऐकण्याची इच्छा नाहीं.

वाराणशीः--तुमची आणि आमची कांहीं देखील ओळख नसतां तुह्मी आह्मांला त्या थेरड्याच्या हांतून सोडवून आमच्या घरीं आणून सुरक्षित-पणें पोंचविलेंत, त्या अर्थी आपण आह्मांला मित्राचे ठिकाणीं अहांत. आणि मित्राचे पुढें आप-ल्या दुःखाची हकीगत सांगितली ह्मणजे दुःख कमी होतें; ह्मणून मी आपली हकिगत तुह्मांला सांगतें. मी जुम्मल गांवांतील एका श्रीमंत कुणबी सावकाराची मुलगी आहे. त्याला मी एकुलती एकच मुलगी होतें ह्मणून त्याची माझ्यावर फार प्रीति होती. त्यानें मला लहानपणीं लिहावयास वाचावयास आणि गावयास पंतोजीकडून शिकविलें. आणि पुढें मी उपवर झालें तेव्हां त्यानें माझें लग्न एका श्रीमंताचे मुलाशीं लावून दिलें. पुढें माझ्या दुर्दैवानें माझे आईस साप चाव-